

АЗЯРБАЙСАН РЕСПУБЛИКАСЫ ТЯЩСИЛ НАЗИРЛИЙИ
АЗЯРБАЙСАН ДЮВЛЯТ ИГТИСАД УНИВЕРСИТЕТИ

«Маэистратура Мяркязи»

Ялйазма щцгугунда

Nağıyeva Zülfiyyə Namiq gızı

**«Debitor və kreditor borcları üzrə hesablaşmaların uçotu və təhlilinin
təkmilləşdirilməsi istiqamətləri»**

МАЭИСТР ДИССЕРТАСИЙАСЫ

Ихтисасын шифри вя ады

060402 «Мцщасибат учоту
вя аудит»

Ихтисаслашма

«Xidmət сферасында
мцщасибат учоту вя аудит»

Маэистр програмынын рящбяри:

проф.Дашдямиров Я.

Елми рящбяр:

проф.Дашдямиров Я.И.

Кафедра мцдири:

проф.Сябзялийев

С.М.

Бакы-2016
MÜNDƏRICAT

GİRİŞ

Səh

**I FƏSİL TƏSƏRRÜFAT SUBYEKTLƏRİNDƏ HESABLAŞMALA-
RIN UÇOTUNUN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ İDARƏ-
ETMƏNİN TƏLƏBLƏRİNƏ UYGUN OLARAQ ONUN
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ**

- 1.1.** Debitor və kreditorlarla hesablaşmaların müasir vəziyyəti
- 1.2.** Xidmət sferasında fəaliyyət göstərən səhmdar cəmiyyətlərində debitor və kreditor borclarının müasir vəziyyəti

**II FƏSİL DEBITOR VƏ KREDITORLARLA HESABLAŞMALA-
RIN MÜHASİBAT UÇOTUNUN TƏŞKİLİ METODİKASI
VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTIQAMƏTLƏRİ**

- 2.1.** Debitorlarla hesablaşmaların mühasibat uçotunun təşkili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri
- 2.2.** Kreditorlarla hesablaşmaların mühasibat uçotunun təşkili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

**III.FƏSİL DEBITOR VƏ KREDITOR BORCLARININ TƏHLİLİ
METODİKASI**

- 3.1.** Təhlilin əhəmiyyəti, vəzifələri və informasiya mənbələri
- 3.2.** Debitor borclarının təhlilinin metodiki əsasları
- 3.3.** Kreditor borclarının təhlilinin metodiki əsasları
- 3.4.** Debitor və kreditorlarla hesablaşmaların beynəlxalq praktikaya uyğun təkmilləşdirilməsi problemləri

NƏTİCƏ

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyət göstərən bütün təsərrüfat subyektləri mülkiyyət formasından, tabeliyindən, istehsal istiqamətindən və digər əlamətlərdən asılı olmayaraq istehsal və maliyyə resurslarının formalaşması, istehsal, satış və tədarük proseslərinin icrası proseslərində çoxlu sayda təsisçilərlə, investorlarla, malalan, malsatan, iş və xidmətlər göstərən kənar müəssisə və təşkilatlarla, büdcə idarələri, büdcədən-kənar təşkilatlar, banklar, işçi heyəti, habelə ayrı-ayrı fiziki şəxslərlə hesablaşma münasibətlərində olur. Hesablaşma münasibətləri dövlət orqanları tərəfindən tənzimlənməyən indiki bazar münasibətlərində yaranan debitor və kreditor borclarının idarə edilməsi müəssisə aktivlərinin effektiv strukturunun təmin edilməsi, vəsaitin dövr sürətinin artırılması sahibkar fəaliyyətində maliyyə sabitliyinin yaradılması, sahibkar mülkiyyətinin qorunması, sahibkarlıq fəaliyyətində qeyri -məhsuldar xərclərin və itgilərin azaldılması, ödəmə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması, habelə sahibkarlıq fəaliyyətinin başlıca məqsədi olan reallaşmış mənfəətin çoxaldılması problemlərinin həllində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bazar iqtisadiyyatı yolunda uzun bir dövr ərzində inkişaf yolu keçmiş Qərbi ölkələrin , habelə bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə fəaliyyətdə olan milli müəssisələrin təcrübəsi göstərir ki, əmtəə-pul münasibətləri genişləndikcə, təsərrüfat subyektləri arasında, bu subyektlərlə büdcə və bank idarələri arasında, təsərrüfat subyektləri ilə maliyyə bazarları, xüsusilə də onun ən mühüm növü olan pul bazarları (milli və beynəlxalq kapital bazarları) arasında əlaqələrin, həm də qarşılıqlı əlaqələrin miqyasları genişləndikcə və mürəkkəbləşdikcə hesablaşma münasibətlərində yaranan debitor və kreditor borcların vaxtında və dəqiq uçota alınmasına, onların hərəkətinə uçot nəzarətinin daha da gücləndirilməsinə olan ehtiyac da artır. Debitor və kreditor borclarının hərəkətinə nəzarət idarəetmənin ümumi vəzifələrindən biridir.

Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, yeni mülkiyyət formalarının yaranması, ölkə miqyasında tələm-tələsik həyata keçirilən islahatların yeni şəraitdə idarəetmənin tələblərinə tam cavab

verməməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinə, habelə bütün təsərrüfat subyektlərində həyata keçirilən hesablaşmalara və qarşılıqlı hesablaşmalara dövlət orqanları tərəfindən nəzarətin qənaətbəxş olmaması özəlləşdirmənin ilk dövrlərində ölkədə sərbəst maliyyə resurslarının çatışmamazlığı, milli valyutanın dövriyyəyə buraxılması, yəni şəraitdə hesablaşma münasibətlərinin tənzimlənməsinə dair təlimat və qaydaların digər normativ sənədlərin olmaması ölkənin ərazisində fəaliyyət göstərən bütün dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrində hesablaşmaların, xüsusilə də qarşılıqlı hesablaşmaların gərginləşməsinə, hesablaşma münasibətlərində yaranan debitor və kreditor borclarının, həm də ödəmə vaxtı keçmiş, ümitsiz borclarının sürətlə artmasına səbəb oldu.

Debitor borclarının artması öz növbəsində qarşılıqlı hesablaşmalar və bank ssudaları üzrə borcların artmasına, bu borcların artması isə öz növbəsində ölkədə fəaliyyətdə olan müəssisə və təşkilatların bank ssudaları və qarşılıqlı hesablaşmaları üzrə vaxtı keçmiş borcların daha sürətlə çoxalmasına səbəb olmuşdur. AR DSK-nin verdiyi rəsmi məlumatlardan göründüyü kimi 2006-2013-cü illərdə ödəmə vaxtı keçmiş borclar: bank ssudaları üzrə 137,0 milyon manatdan 558,1 milyon manatadək, qarşılıqlı hesablaşmalar üzrə vaxtı keçmiş borclar isə daha çox 91,0 milyon manatadək, başqa sözlə desək 9,4 dəfə çox artmışdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mövcud qanunlara görə fəaliyyətdə olan hər bir müəssisə tədiyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, yəni borcların vaxtında qaytarılması üçün tam məsuliyyət daşıyır. Lakin buna baxmayaraq ölkənin ərazisində fəaliyyət göstərən bütün təsərrüfat subyektlərində yaranan debitor və kreditor borcları, xüsusilə də ödəmə vaxtı keçmiş borcların azaldılması təsərrüfat subyektlərinin gəlirlərindən, mənfəətindən və əmlakından vergi alan və bu yolla da dövlət büdcəsinin gəlirlərini artıran dövlətin marağını təmin edən problemlərdən biridir. Buna görə də AR-nın sabiq Prezidenti Ölkənin təsərrüfat subyektlərində mütəmadi olaraq artmaqda olan debitor və kreditor borclarının tənzimlənməsinə dair bir neçə fərman imzalamışdır. Müvafiq fərmanların tələblərinə istinad etməklə böyük məbləğlərdə ödəmə müddəti keçmiş qarşılıqlı borcların silinməsinə, bəzi əməli güzəştlərin edilməsinə baxmayaraq təsərrüfat subyektlərində ödəmə vaxtı

keçmiş qarşılıqlı hesablasmalarda yaranan borclar hələ də artmaqda davam edir. İndi ödəmə vaxtı keçmiş borclar təsərrüfat subyektlərinin cəmi mənfəətindən xeyli çoxdur. Deməli, onların ödənilməsi ehtimalı da çözlənilir.

AR Prezidentinin 24 sentyabr 1996-cı il tarixli «İqtisadiyyatda qarşılıqlı hesablasmalarda yaranmış vəziyyətin aradan qaldırılması və maliyyə intizamının möhkəmləndirilməsi tədbirləri haqqında» fərmanda göstərilir ki, «Son illər ölkədə qarşılıqlı hesablasmalarda yaranmış vəziyyət istehsalın həcmində aşağı düşməsinə, müəssisə və təşkilatların əksəriyyətinin maliyyə vəziyyətinin ağırlaşmasına və dövlət büdcəsinə daxil olan vəsaitlərin azalmasına səbəb olmuşdur».

Son illərdə dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilən təsirli tədbirlərə, habelə təsərrüfat subyektlərinin əməli səylərinə baxmayaraq debitor borclarının (eyni zamanda kreditor borclarının) ÜDM-lə müqayisədə üstün artım tempi davam etməkdədir. Yaxın gələcəkdə fəaliyyətdə olan müəssisə və təşkilatlarında təhsul (iş və xidmətlər) istehsalı və satışının miqyasları artıqca, hesablasmalarda yaranan borcların artması gözlənilir, başqa sözlə desək borclar, «bataqlığın» daha da dərinləşməsi gözlənilir.

Debitor və kreditor borclarının artması, ödəmə vaxtı keçmiş borcların yaranması və daha sürətlə çoxalması bu borcların idarə edilməsində mövcud olan qüsurlar və çatışmazlıqları izah olunur. Mühəsibat uçotu və iqtisadi təhlil idarəetmə elmləri sırasına daxildir və təsərrüfat subyektlərinin idarə edilməsində digər idarəetmə elmləri ilə müqayisədə daha böyük rol oynayır. «Debitor və kreditor borclarının uçotu və təhlili» mövzusunda magistrlik dissertasiyası işinin aktuallığı da buradan irəli gəlir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, magistrlik dissertasiya işinin mövzusu müasir şəraitdə idarəetmənin ən aktual problemlərdən birinə həsr olunmuşdur.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Azərbaycanda Milli Mühəsibat uçotu Standartlarına uyğun debitor və kreditorla hesablasmaların uçotu metodikası və onların uçot registrlərində və maliyyə hesabatlarında əks etdirilməsi, həmçinin bu məsələ ilə bağlı iqtisadi təhlil və audit yoxlamalarının aparılması problemlərinin nəzəri və praktiki aspektləri bir çox xarici və ölkə iqtisadçı alimlər X.Anderson,

K.Druci, B.Nidiz, A.D.Şeremet, A.B.Krutik, A.P.Zudilin, V.V.Kovalyov, Q.Ə.Abbasov, S.M.Səbzəliyev, İ.M.Abbasov, F.Ş.Hacıyev, Ə.İ.Daşdəmirov və s. başqaları tərəfindən tədqiq edilmişdir.

Debitor və kreditorlar borclarının uçotu və onların Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarının tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi və bu problemin kompleks şəkildə tədqiqi hazırkı dissertasiya işi mövzusunun seçilməsinə xüsusi diqqət və maraq oyatmışdır.

Tədqiqatın məqsədi. Tədqiqatın başlıca məqsədi müasir bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə ölkəmizdə fəaliyyətdə olan təsərrüfat subyektlərində debitor borclarının və tədiyyə öhdəliklərinin , habelə vaxtı keçmiş, ümitsiz borcların artmasının səbəblərini öyrənmək, hesablaşmaların uçotu və təhlili praktikasında qüvvədə olan təlimat, qayda, əsasnamə, əmr və digər normativ sənədlərə tənqidi münasibətini bildirərək, habelə hesablaşmaların uçotu və təhlilin müasir metodikalarının və digər normativ aktların beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsini təmin edən , həm də praktik əhəmiyyət kəsb edən ,elmi cəhətdən əsaslandırılmış tövsiyələr verməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Tədqiqat işi istehsal tsikli çox uzun olan , iş və xidmətləri mərhələlər üzrə , hazır məhsulu uzun bir dövrdən sonra sifarişçilərə təhvil verilən , obyekt təhvil verilən gündən sonra bir təqvim ili ərzində aşkar edilən qüsurlar və nöqsanları düzəltmək məcburiyyətində olan , smcta göstəricilərinə həmişə düzəlişlər edilən (sifarişçilərin razılığı ilə), inürekkeb hesablaşma formalarından istifadə olunan və nəhayət debitor və kreditor borclarının həcmi daim artan «Azərtunelmetrotikinti» səhmdar cəmiyyətinin timsalında yazılmışdır. İldə bir milyard manatdan çox mənfəətlə işləyən lakin buna baxmayaraq ödəniş qabiliyyəti zəif olan 9,9 milyon manat debitor borcu və bir o qədər də kreditor borcu olan, həm də vaxtı keçmiş debitor və kreditor borcların həcmi daim artan, istehsah və satışın miqyaslan ardıqca borc məbləğləri də çoxalan nəhəng podrat tikinti təşkilatın timsahda yazılan todqiqat işinin əsas obyektı debitor və kreditor borclarının hərəkətinə dair mühasibat uçotu və hesabatı informasiyalardır.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını ölkə iqtisadiyyatının inkişafına

hesablaşma münasibətlərinin və onlarla borclarının tənzimlənməsinə dair Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və onlara dair qəbul edilmiş qanunverici aktlar və normativ sənədlər, Azərbaycan Respublikası nazirlər Kabinetinin, Maliyyə Nazirliyinin, İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin qərar, göstəriş, əsasnamə, təlimat və qaydaları, habelə bu problemi təsdiq edən Azərbaycanın və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin dəyərli elmi əsərləri təşkil edir.

Tədqiqat işində müqayisə, qiymətləndirmə, mütləq, nisbi və s. metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin və tədqiqat obyektı kimi seçdiyimiz müəssisələrin uçot və hesabat məlumatları, faktiki və normativ iqtisadi göstəriciləri təşkil edir.

Elmi yenilik. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə ölkənin təsərrüfat subyektlərində hesablaşmaların və hesablaşma münasibətlərində yaranan borclann uçotu və təhlilin metodiki, metodoloji və praktik məsələlərinə sistemli yanaşma, habelə hesablaşmaların idarə edilməsi sisteminin uçotun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına yönəldilmiş elmi və praktik əhəmiyyətli təklifləri verməkdir.

Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti. Hesablaşmaların vəziyyətinə, debitor və kreditor borclann formalaşmasına, onların hərəkətinə, ödəmə müddəti keçmiş borclara operativ uçot nəzarətini təmin edən, praktikada tətbiqi mümkün olan oməli təkliflər verməkdir. Debitor və kreditor borclann təhlilin nəticələrinə istinad etməklə bu borcların effektiv idarə edilməsini təmin edən idarəetmə qərarlarının hazırlanmasının metodiki məsələləri də praktik əhəmiyyət kəsb edir.

İşin aprobasiyası və nəticələrinin tətbiqi. Tədqiqatdan irəli gələn nəticə və təkliflər istifadə olunmaq üçün tədqiqat obyektı kimi seçdiyimiz təsərrüfat sebyektlərinə təqdim edilmişdir. Tədqiqatın nəticələri Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin professor-müəllim heyətinin apardıqları elmi-tədqiqat işlərinin yekununa həsr olunmuş elmi-nəzəri, elmi-praktik konfranslarında məruzə edilmişdir.

I FƏSİL. TƏSƏRRÜFAT SUBYEKTLƏRİNDƏ HESABLAŞMALARIN UÇOTUNUN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ İDARƏETMƏNİN TƏLƏBLƏRİNƏ UYĞUN OLARAQ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

1.1. Debitor və kreditorlarla hesablaşmaların müasir vəziyyəti

Mühasibat uçotu üzrə geniş yayılmış tədris və metodiki vəsaitlərdə debitor kreditor borcları məsələlərinə ənənəvi olaraq az diqqət yetirilir. Bütün bunlar debitor və kreditor borcları məsələlərinə ənənəvi olaraq az diqqət yetirilir. Bütün bunlar debitor və kreditorlarla hesablaşmaların uçotunun təşkilinə xüsusi fikir verilməsini tələb edir. Bu zaman yeni hesablar planının tətbiqindən sonra təsərrüfat subyektlərində hesablaşmaların baş verməsi nəzərə alınmalı və bunun əsasında bu vacib məsələ həll edilməlidir. Bununla əlaqədar olaraq təcrübəli işçilərin işində məsuliyyətli bir məsələnin həlli probleminin əmələ gəlməsinə zəmin yaranmışdır. Mühasibat işinə yeni başlayanlara gəldikdə isə tədris müəssisələrində hesablaşma əməliyyatlarına kifayət dərəcədə diqqət yetirilmədiyindən onun tam mənimsənilməsinə inanmaq çətindir.

Bütün bunlara baxmayaraq debitor və kreditorlarla hesablaşmaların vəziyyəti müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinin olduqca əhəmiyyətli göstəricisi hesab edilir. Bu zaman təsərrüfat münasibətlərinin maliyyə-iqtisad istiqamətləri və həmin borcların özlərinin quruluşu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Mühasibat uçotunun əsas vəzifəsi idarəetmə qırarı qəbul etmək üçün lazım olan məlumatlar hazırlamaqdan ibarətdir. Hər bir qəbul edilmiş qərar, debitor və kreditorlarla hesablaşmaların vəziyyətini uçota almadan nəinki əsaslı ola bilməz, həm də onun səhv istiqamətə yönəldilməsinə şərait yaradır.

Gizli deyil ki, mühasibat işçilərinin xeyli hissəsi hesablaşmaların vergi orqanları tərəfindən yoxlanılmasını təhlükəli hesab etmirlər. Ancaq vergi orqanları tərəfindən müfəttişləri təcrübədə bu məsələyə daha çox diqqət yetirirlər. Bunun əsas səbəbi bu çür yoxlamaların əmək tutumunun nisbətən aşağı olması, eləcə də əksər yoxlama istiqamətlərinin fundamental bilik tələb etməməsi ilə əlaqələndirilir. Lakin, mənfəətin azaldılmasını, yaxud maya dəyərinin artırılmasını müəyyən etmək üçün

debitor borcunun ödənmə müddətinin bir az gecikdirilməsi, yaxud tədarük edilmiş məhsulun, kənar təşkilat tərəfindən göstərilmiş və yerinə yetirilmiş işin və xidmətin mədaxil edilməsi zamanı müdafiə edici sənədlərdə müəyyən rekvizitin düzgün rəsmiyyətə salınmaması hallarını nəzərə alsaq, bu işin nə qədər vacib bir məsələ olmasını dərk etmək bir o qədər də çətin deyil.

Ümumiyyətlə, mübaliğəsiz təsdiq etmək olar ki, debitor və kreditorlarla hesablasmaların vəziyyəti (bu zaman müəssisənin digər aktiv və passivlərinin əhəmiyyətini azaltmaqdan söhbət getməməlidir) mühasibatlığın daimə diqqət mərkəzində olmalıdır.

Debitor borcları – alıcıların, sifarişçilərin və məlum dövrə təşkilat qarşısında öhdəliyi olan təsərrüfat münasibətləri iştirakçılarının borcları başa düşülməlidir.

Bunun əksinə olaraq kreditor borcları müqavilə münasibətləri yaxud istehsal fəaliyyəti dairində müvəqqəti maliyyələşdirilən hüquqi şəxsin başqa təşkilatlara öhdəliyi deməkdir. Kreditor borclarının, təşkilatın öhdəliklərinə aid olması onun vəsait mənbəyi kimi çıxış etməsini təsdiq edir.

Debitor borclarına gəldikdə isə onlar tam həcmdə təşkilatın aktivlərinə aid edilir.

Müstəqüliyə nail olduqdan sonra Azərbaycan Respublikasında bazar münasibətlərinin inkişafı, yeni təsərrüfatçılıq və mülkiyyət formalarının yaranması, ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatı ilə inteqrasiyası, beynəlxalq maliyyə və təsərrüfat əlaqələrinin genişlənməsi öz növbəsində milli mühasibat uçotu və hesabatı sisteminin təkrinləşdirilməsi, onun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması problemlərinin həllini ön plana çəkdi. 2006-cı ildən başlayaraq AR Nazirlər Kabineti, Maliyyə Nazirliyi, İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi, Dövlət Statistika Komitəsi və digər yuxarı idarəetmə orqanları tərəfindən mühasibat uçotu və hesabatı sisteminin beynəlxalq maliyyə hesabatlarına uyğunlaşdırılması sahəsində bəzi addımların, bəzən də böyük riskli addımların artmasına, çoxlu sayda normativ sənədlərin qəbul edilməsinə baxmayaraq milli mühasibat uçotu və hesabatı sistemini beynəlxalq normalara cavab vənir. Bu hal ilk növbədə Ölkəmizdə mühasibat uçotu və hesabatı sisteminin uzun bir dövr ərzində

hətta müstəqillik əldə etdikdən sonrakı dövrlərdə belə dünya təcrübəsindən tədric olunmuş şəkildə inkişafı ilə izah olunur. Odur ki, indiki bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə ölkə iqtisadiyyatının xarici ,xüsusilə də bazar iqtisadiyyatı şəraitində böyük inkişaf yolu keçmiş , yüksək iqtisadi artım templərinə nail olmuş Qərbi Ölkələri ilə integrasiyası şəraitində inkişafı xarici ölkələrin mühasibat uçotu və hesabatı sisteminin təcrübəsindən bəhərlənməsini tələb edir.

Mülkiyyət formasından və tabeçiliyindən asılı olmayaraq fəaliyyətdə olan təsərrüfat subyektlərində tədarük , istehsal və satış prosesləri ilə əlaqədar həyata keçirilən təsərrüfat əməliyyatlarının çoxu hesablaşmalarla , hesablaşmalar isə debitor və kreditor borclannın yaranması ilə əlaqədar olur. Məhsul istehsalı və satışının miqyasları artıqca büdcə idarələri , büdcədənkənar təşkilatlar , müxtəlif mülkiyyət formalanna mənsub banklar , xidmət göstərən kənar təşkilatlar və i.a ilə hesablaşma münasibətləri çoxalır.

Ölkəmizdə dövlət və kooperativ müəssisələrinin özəlləşdirilməsi, yeni mülkiyyət formalarının yaranması, aktivlərin və maliyyə qoyuluşlarının yeni növlərinin (qeyri-maddi aktivlər, ƏDV, aksizlər)yaranması, xüsusi və cəlb edilmiş kapitallın tərkibinin (ehtiyat və əlavə kapitallar, qarşıdakı xərclər və ehtiyatlar ,kommersiya banklarının kreditləri, xarici ölkələrin və potensial sahibkarların investisiya qoyuluşları üzrə borclar və i.a), yeni təsərrüfat əməliyyatlarının (büdcədənkənar fondlarla, idxal-ixrac əməliyyatları, lizinq və faktoring əməliyyatları üzrə hesablaşmalar, təsisçilərlə, qız müəssisələri ilə hesablaşmalar ,qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatlar və i.a) milli təsərrüfat subyektlərində beynəlxalq mühasibat uçotu normalarının daha tez qəbul edilməsini və onlardan bəhərlənməsini tələb edir.

Yeni hesablaşma formalarının yaranması, hesablaşmalarla əlaqədar əməliyyatların çoxalması ilə yanaşı, totalitar idarəetmə sistemləri tətbiq olunan , habelə hesablaşmaların çoxu dövlət orqanları tərəfindən tənzimlənən əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq bazar münasibətləri şəraitində hesablaşmaların mürəkkəbliyi ,habelə hesablaşmalarla əlaqədar risklər və itgilər də xeyli artmışdır.

Gözlənilməyən situasiyalarla hər an rastlaşan bazar münasibətləri daimi , dinamik dəyişən bir sistemdir və burada prinsip etibarilə hərni üçün və həmişə

yararlı ümurni qayda (üsul) qeyri -mümkündür. Hətta yuxarı , mötəbər idarəetmə orqanlarında hazırlanan , ilk anlarda çox faydalı görünən qaydalarda belə təsərrüfat praktikasında mümkün olan müxtəlifliklərin hamısını nəzərə almaq mümkün olmur, Mühasibat uçotu və hesabatı sisteminə dair yeni qaydalarda, təlimatlarda, əsasnamələrdə sonralar edilən əlavə və dəyişikliklər onların tətbiqində rast gəlinən uyğunsuzluqlar, səhvləri, qüsurlar ümumiləşdirdikdən sonra baş verir.

Azərbaycanda mühasibat uçotu sahəsində dəyişikliklər və yeniliklər bazar iqtisadiyyatında idarəetmənin yeni tələblərini nəzərə almaqla təşəkkül tapmış müvafiq təsərrüfatçılıq modelinin tədricən formalaşması ilə əlaqədardır.

Bu model bazar münasibətlərinin, xarici investorlar və investisiyalar işlərlə əlaqədar və qarşılıqlı asılıqların inkişafı , onlarla və onlara xidmət edən banklarla mal və hesablaşma münasibətlərinin artması ilə əlaqədardır. Bununla əlaqədar olaraq mühasibat informasiyaları, o cümlədən hesablaşmalarla əlaqədar informasiyaların beynəlxalq standartlara istiqamətləndirilməsi, başqa sözlə desək əcnəbi istifadəçilərə qoyulan investisiyalara nəzarət, onların idarə edilməsinin təhlili üçün münasib və lazımi informasiya ilə təmin olunmağı tələb edir.

1991-ci ilin oktyabr ayında Azərbaycan özünü müstəqilliyini elan etdi və həmin tarixdən ölkədə dövlətsizləşdirmə və özəlləşdirmə sahəsində həyata keçirilən iqtisadi islahatlar, xüsusi mülkiyyət formasının hüquqi təminatı iqtisadiyyatda bazar münasibətlərinin inkişafı üçün şərait yaratdı. Lakin bununla belə milli valyutanın dövriyyəyə buraxılması müəssisələr arasında hesablaşmalarda ödənişin çətinləşməsinə, keçmiş SSRİ məkanında mövcud olan bazarlarda Rusiyanın monopolist siyasəti, əksər bazarlarda rublun dövriyyədə olması, habelə təzəcə müstəqilliyə qədəm qoynmuş Azərbaycanda təcrübəli maliyyə institutlarının olmaması ölkənin iqtisadiyyatı üçün yararlı pul-kredit siyasəti aparmağa imkan vermədi. Keçmiş SSRİ məkanında yaranan müstəqil dövlətlərdə rublun dövriyyədə qalması və bunlarda ,eyni zamanda ölkəmizdə inflyasiya prosesinin sürətlənməsi, nisbətən sərbəst milli pul-kredit siyasəti aparmaq imkanlarının olmaması Azərbaycanın xarici ölkələrdən , ilk növbədə Rusiyadan asılılığını xeyli artırdı. Bütün bunlar hesablaşmaların gərginləşməsinə səbəb oldu. 1995-1998-ci illərdə Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdiril-

məsinin «Dövlət proqramının» həyata keçirilməsi ilə əlaqədar kütləvi əməliyyatlar, ƏDV, Aksizlər, fiziki şəxslərdən gəlir vergisi, yol vergisi, mədən vergisi, əmlak vergisi, torpaq vergisi, mənfəət vergisi haqqında tələm-tələsik qəbul edilən və sonralar onlara edilən dəyişikliklər və nəhayət bütün bu qanunları özündə birləşdirən və 2001-ci ilin yanvarın 1-dən qüvvədə olan AR Vergi Məcəlləsinin qəbul edilməsi və qısa bir müddətdən sonra mütəmadi olaraq bu məəcəlləyə edilən saysız-hesabsız miqdarda dəyişikliklər və əlavələr müəssisə və təşkilatlar arasında qarşılıqlı hesablaşmaların gərginləşməsinə, debitor və kreditor borcların gözlənilməyən sürətlə artmasına səbəb oldu. Bazar münasibətlərinə keçid zamanı plan iqtisadiyyatı üçün nəzərdə tutulmuş idarəetmə və iqtisadi mexanizmlərin və əlaqələrin pozulması, daxili və xarici təcavüz ölkə iqtisadiyyatını iflic vəziyyətinə salmış və 1990-cı ilin əvvəlindən 1994-cü ilin sonunadək ölkə iqtisadiyyatında sürətlə geriləmə prosesi getmişdir. Bu dövrdə ÜDM-n həcmi hər il orta hesabla 13-20 % azalmışdır. Lakin aparılmış uğurlu siyasət nəticəsində iqtisadiyyatda əsaslı keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermiş və 1994-cü ildən sonra ümumi daxili məhsul artmış və debitor və kreditor borcları azalmışdır.

Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi prosesinin başlanması, ölkədə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa əsaslanan «açıq qapı» siyasətinin həyata keçirilməsi və digər ölkələrlə əlaqələrin bərpa edilməsi, xarici investisiyaların cəlb edilməsi və onların qorunmasına təminat verilməsi, sağlam investisiya mühitinin və sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması və bu kimi ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində iqtisadiyyatda baş verən geriləmə prosesinin qarşısı alındı və 1996-cı ildən başlayaraq Azərbaycanda iqtisadi inkişafın yeni mərhələsi başlandı.

Nağdsız hesablaşmalardan daha çox istifadə olunan və fəaliyyətdə olan müəssisələrin əksəriyyətində maliyyə resursları çatışmayan, habelə tədiyyə öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün banklardan və potensial kənar təşkilatlardan yüksək faiz dərəcələri ilə kredit və borclar almaqla tədiyyə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi iqtisadi cəhətdən sərfəli olmayan bir şəraitdə məhsul, iş və xidmətlər istehsalı və onların kreditə satışıının miqyasları artıqca hesablaşma münasibətlərində

yaranan debitor və kreditor borclar da çoxalır ,qarşılıqlı əlaqədə olan təsərrüfat subyektlərinin ödəniş qabiliyyəti aşağı düşür, tədiyyə öhdəlikləri artır,qarşılıqlı hesablaşmalarda yaranan borcların ödənilməsi müddətləri uzanır, borcların dövr sürəti aşağı düşür, son nəticədə Ödəmə müddəti keçmiş borclann (ümitsiz borclann) çoxalmasına səbəb olur.

Ölkənin bütün təsərrüfat subyektlərində debitor və kreditor borcların artmasına dair informasiyam AR Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi informasiyalardan istifadə etməklə hazırladığımız aşağıdakı 1 və 2 sayılı analitik cədvəllərdən daha aydın görmək olar.

Azərbaycan Respublikasında debitor borclarının səviyyəsi və dinamikası

	Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014	2015
	A	1	2	3	4	5	6
1	Cəmi debitor borcları (min manatla)	27601,0	33410,0	29515,0	36705,0	35300,0	37110,0
2	Əvvəlki ilə nisbətən artım (faizlə)	-	23,7	-11,6	24,3	-3,9	5,1
3	Onlardan:						
	Sənaye	14269,7	16237,3	16026,6	17471,5	17650,0	18926,1
4	Kənd təsərrüfatı	248,5	1670,5	1357,7	1651,7	1803,3	1744,2
5	Nəqliyyat	4968,0	5479,3	5165,2	9983,8	7024,7	9648,6
6	Tikinti	386,5	1069,9	2036,5	1394,8	776,7	964,8
7	Digərlər	7728,3	8953,0	4929,0	6203,2	8048,3	5826,3
	Yekuna görə faizlə						
8	Sənaye	51,7	48,6	54,3	47,6	50,0	51,0
9	Kənd təsərrüfatı	0,9	5,0	4,6	4,5	5,1	4,7
10	Nəqliyyat	18,0	16,4	17,5	27,2	19,9	26,0
11	Tikinti	1,4	3,2	6,9	3,8	2,2	2,6
12	Digərlər	28,0	26,8	16,7	16,9	22,8	15,7
13	Ümumi daxili məhsulda debitor borcunun xüsusi çəkisi, faizlə	16,7	15,0	17,9	18,4	17,3	14,1

Azərbaycan Respublikasında kreditör borclarının səviyyəsi və dinamikası

	Göstəricilər	İllər					
		2010	2011	2012	2013	2014	2015
	Cəmi kreditör borcları (min manat)	25770,7	31009,7	30615,0	32100,0	33404,0	35007,6
	Əvvəlki ilə nisbətən artım (faizlə)	-	20,3	-1,25	4,8	4,0	4,7
	Onlardan						
	Sənaye	54,0	52,0	55,3	56,8	56,9	57,1
	Kənd təsərrüfatı	4,9	4,8	5,8	6,6	6,8	7,0
	Nəqliyyat	26,5	26,0	24,5	22,3	24,3	24,3
	Tikinti	2,4	2,9	4,4	3,6	3,7	4,0
	Digərlər	12,2	14,3	10,0	10,7	8,3	7,6
	Yekuna görə faizlə						
	Sənaye	13916,2	16125,0	16930,0	18232,8	19006,8	19989,3
	Kənd təsərrüfatı	1262,8	1488,5	1775,6	2118,6	2271,5	2450,5
	Nəqliyyat	6829,2	8062,5	7500,6	7158,3	8117,1	8506,8
	Tikinti	618,5	899,2	1347,0	1155,6	1235,6	1400,3
	Digərlər	3144,0	4434,5	3061,8	3434,7	3773,0	2660,7
	Qısamüddətli banklar ÜDM - %	4,8	6,8	7,5	6,0	4,9	5,1
	Uzunmüddətli banklar ÜDM - %	0,7	1,6	2,1	0,9	3,1	2,8
	Kreditör borclarının ÜDM-da xüsusi çəkisi %-lə	4,7	5,1	3,0	4,9	5,0	6,0

1 sayılı cədvəldə verilən məlumatlardan göründüyü kimi ölkənin təsərrüfat subyektlərində debitor borclarının həcmi ilbəil artmaqdadır. Ən yüksək artım templəri maddi istehsal sahələrində gözə çarpır. Bu da 2009-cu ildən sonrakı illərdə sənayenin , nəqliyyatın, tikintinin sürətli inkişafı ilə izah olunur. Borcların 90 %-ə qədəri hazır məhsul, iş və xidmətlər satışı ,habelə onların istehsalı ilə əlaqədar material resursları, kənar təşkilatlarının iş və xidmətlər alışı təşkil etdiyinə görə 2009-cı ildən sonrakı dövrlərdə məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı və satışının miqyaslan artıqca debitor borclar daha çox artmışdır. Bunun nəticəsidir ki, debitor borclarının ÜDM-ə nisbəti 2011-ci ildə 15,0% olduğu halda 2012-ci ildə 17,9 %, 2013-cü ildə 18,4 %, 2014-ci ildə 17,3%, 2015-ci ildə isə 14,14% təşkil etmişdir. Son illərdə debitor borcların ÜDM -ə nisbətinin azalması heçdə təsərrüfat subyektlərində bu borcların idarə edilməsində apardıqları işlərin nailiyyəti kimi qəbul etmək olmaz. Debitor borcların ÜDM-ə nisbətində aşağı düşməsi AR Prezidentinin müvafiq fərmanlarına əsasən böyük məbləğlərdə ödəmə vaxtı keçmiş ,ümitsiz borcların silinməsi ilə izah olunur.

2 sayılı cədvəldən göründüyü kimi ölkənin təsərrüfat subyektlərində debitor borclarla yanaşı kreditor borclar və bank kreditləri də sürətlə artmışdır.

Ölkədə fəaliyyətdə olan müəssisə və təşkilatların debitor və kreditor borclarının artımı Öz növbəsində müəssisə və təşkilatların bank ssudalan və qarşılıqlı hesablaşmalar üzrə vaxtı keçmiş borcların artması ilə nəticələnmişdir.

Bunu AR Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi aşağıdakı informasiyadan daha aydın görmək olar. (1.3 sayılı cədvəl)

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi müəssisə və təşkilatların vaxtı keçmiş borcları 2015-ci ildə 2009-cı illə müqayisədə 83,5%, o cümlədən qarşılıqlı hesablaşmalar üzrə 90 % artmışdır. Maraqlı burasıdır ki, qarşılıqlı hesablaşmalar üzrə vaxtı keçmiş borclar 90% artan şəraitdə bank ssudaları üzrə borclar 10,4 %(89,6-100) azalmışdır. Bunun başlıca səbəbi bank ssudaları üzrə borcların qaytarılmamasına görə ciddi iqtisadi sanksiyaların tətbiqidir. Bunun əksinə olaraq malsatanlara, müxtəlif xidmətlərə görə kənar təşkilatlara olan borcların qaytarılmamasına görə iqtisadi sanksiyalar tətbiq edilmir. Bu səbəbdən də fəaliyyətdə olan müəssisə və

təşkilatlar yüksək faiz dərəcələri ilə banklardan və potensial kənar təşkilatlardan borc alıb tədiyyə öhdəliklərini yerinə yetirməkdənsə borcların qaytarılmamasına üstünlük verir. Bunun nəticəsidir ki, Ödəmə vaxtı keçmiş borcların ümumi həcmində bank ssudaları üzrə borcların xüsusi çəkisi ilbəil azalmaqdadır.

1.3 saylı cədvəl

Vaxtı keçmiş borcların cəmi həcmində bank ssudalarının və qarşılıqlı hesablaşmalar üzrə borcların xüsusi çəkisi, %-lə

Ödəmə vaxtı keçmiş borclar	İllər							
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2004
A	1	2	3	4	5	6	7	
Bank ssudaları üzrə	28,9	6,2	5,2	6,3	2,3	2,5	2,9	2,7
2.Qarşılıqlı hesablaşmalar üzrə	71,1	93,8	94,8	93,7	97,7	97,5	97,1	97,0

«Mühasibat uçotu haqqında» AR Qanunun 22.5 maddəsində göstərilir ki, «İddia müddəti keçmiş debitor borcları, alınması (tutulması) mümkün olmayan digər ümitsiz borclar müəssisənin rəhbərinin qərarı ilə ,müvafiq olaraq şübhəli borclar ehtiyatı vəsaiti hesabına və ya əgər hesabat dövründən əvvəlki dövrdə bu maddənin 4-cü bəndi üzrə nəzərdə tutulmuş qaydada həmin borcların məbləğləri üzrə ehtiyat yaradılmamışsa , onda təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə silinir».

Ölkəmizin təsərrüfat subyektlərində, Qərb ölkələrində müvəffəqiyyətlə tətbiq olunan, vaxtı keçmiş borcların örtülməsi üçün ehtiyatın yaradılması qaydası tətbiq edilmir. Bu səbəbdən də vaxtı keçmiş borcların müəssisənin sərəncamında qalan xalis mənfəət hesabına silinməsi zəruriyyəti ortaya çıxır. Ölkəmizin təsərrüfat subyektlərinin hesabatlarında xalis mənfəət haqqında məlumat verilmir. Lakin hesabat məlumatlarından göründüyü kimi onların cəmi mənfəəti vaxtı keçmiş borcların silinməsi üçün qənaətbəxş deyildir.

Bizim fikrimizcə borclar problemini həll etmək üçün məqsədyönlü kompleks tədbirlər görmək məqsədə uyğundur!

Birincisi, ölkənin təsərrüfat subyektlərində vaxtı keçmiş borclara aminiyyət vermək ,yəni onları qarşılıqlı əlaqəli surətdə silmək;

İkincisi, ölkədə «Veksellərin dövriyyəsi haqqında» qanun qəbul etmək;

Bu qanun borclar məsələsini həll edə bilməz, lakin yeni borcların yaranmasının qarşısını ala bilər;

Üçüncüsü, borclann yaranmasının qarşısının alınmasını təmin edən normativ sənədlər hazırlamaq;

Dördüncüsü, müəssisələrin müflisləşməsinin qarşısının alınmasını təmin edən effektiv maliyyə hesablaşma sistemi yaratmaq.

1.2. Xidmət sferasında fəaliyyət göstərən səhmdar cəmiyyətində debitor və kreditor borclarının müasir vəziyyəti

«Azərtunelmetro tikinti» səhmdar cəmiyyəti böyük iqtisadi potensiala malik mənfəətlə işləyən iri podrat tikinti təşkilatıdır. Məhsul (iş və xidmətlər) satışından 2013-cü ildə 855874 man, 2014-ci ildə 597314 man, 2015-ci ildə 663857 manat mənfəət əldə etmişdir. Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabat məlumatlarının təhlilindən göründüyü kimi səhmdar cəmiyyətinin istehsal-satış fəaliyyəti rentabelli olmuşdur.

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi 2010-2015-ci illərdə satışdan alınan gəlirlərdən dövlət büdcəsinin gəlirlərinə 41335 manat ƏDV hesablamışdır. Həmin illərdə istehsal-satış fəaliyyətinin rentabelli olmasına baxmayaraq rentabellik səviyyəsi ilbəil aşağı düşmüşdür. Rentabellik səviyyəsi əvvəlki illə müqayisədə 2013-ci ildə 5,5 % , 2014-ci ildə 1,14 % və 2015-ci ildə 0,16 % aşağı düşmüşdür.

Rentabellik səviyyəsinin indiki azar iqtisadiyyatı şəraitində az da olsa qənaətbəxş olmasa baxmayaraq bu müəssisənin kreditor borcları ,o cümlədən vaxtı keçmiş kreditor borcları çoxdur. Bunı mövcud maliyyə hesabat formasında verilən məlumatlardan istifadə etməklə hazırlanan aşağıdakı 1.4 sayılı analitik cədvəlin məlumatlarından daha aydın görmək olar.

Cədvəl 1.4

«Azərtunelmetro tikinti» səhmdar cəmiyyətində kreditör borclann və kreditlərin hərəkəti, 1 yanvar tarixə, (manatla)

Göstəricilər	illər		
	2013-ci ildə	2014-ci ildə	2015 -cü ildə
A	1	2	3
1. Cəmi kreditör borclar	87579	81858	831502
O cümlədən			
vaxtı keçmiş	66482	—	---
2. Alınmış kreditlər və borclar	109887	---	----
O cümlədən			
vaxtı keçmiş	41830	—	—

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi «Azərtunelmetro tikinti» səhmdar cəmiyyətinin kreditör borcları böyük məbləğ təşkil edir. 1 yanvar tarixə kredit 2013-ci ildə 87579, 2014-ci ildə 81858 man və 2015-ci il tarixə 83150 manat olmuşdur. Aydımdır ki, kredit borclarını pulla ödəmək tələb olunur.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı İdarə Heyətinin 21 may 1997-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Nağdsız hesablaşmaların apanılması qaydaları haqqında təlimat»-ın V fəslində ödəyicinin hesabından vəsaitin mülahisəsiz silinməsi qaydası öz əksini tapmışdır. Bu qərarın «d» bəndində vergilər və digər məcburi ödəmələr üzrə vergi qahqlarının, habelə cərimələrin , peniyaların və qanımvericilikdə nəzərdə tutulmuş sanksiya məbləğlərinin tutulması haqqında vergi orqanlarının sərəncamları olan kimi borc məbləğlərinin tədiyyəsinin hesablaşma hesabından mübahisəsiz silinməsi nəzərdə tutulur. Belə ciddi normativ sənədin olmasa baxmayaraq Azərtunelmetro tikinti səhmdar cəmiyyətinin büdcə ilə hesablaşmalarda yaranan borcların ödənilməsinə də qənaətbəxş hesab etmək olmaz.

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi Azərtunelmetro tikinti səhmdar cəmiyyətində 2013-2015-ci illərdə büdcə ilə hesablaşmalara diqqət yetirildikdə aşağıdakıların mövcudluğunu görə bilərik. Verilən göstəricilərin təhlilinə ehtiyac hiss etmədən asanlıqla demək olar ki, 2013-ci ildə 30351 man, 2014-ci ildə 19436 manat və 2014-ci ildə 28186 manat iqtisadi sanksiyalar üzrə büdcəyə ödəmələrin

olması cari öhdəliklər üzrə büdcə borcları ilə əlaqədar əməliyyatların qeyri-qənaətbəxş olmasını sübut edir. Mübahisəsiz, yəni müəssisənin hesablaşma və ya valyuta hesabına pul daxil olan anda büdcəyə olan borcların silinməsi qaydası qüvvədə olan indiki şəraitdə nəyin ki, büdcə borcları, həmin də iqtisadi sanksiyalar üzrə kəsilmiş məbləğlərin 2013-ci ildə 25044 man, 2014-ci ildə 20538 manat və 2015-ci ildə 28186 manat kəsirlə Ödənilməsi müəssisənin ödəniş qabiliyyətinin, yəni vaxtı çatmış və keçmiş tədiyyə öhdəliklərini yerinə yetirmək (borcları qaytarmaq) iqtidarında olmamasını sübut edir. Bunu 1.5 cədvəldə verilən məlumatlardan daha aydın görmək olar

cədvəl 1.5.

Tədiyyə öhdəliklərinin örtülməsi mənbələri, manatla

Göstəricilər	2013-ci ilin sonuna	2014-cü ilin
A	1	2
1.Qısamüddətli bank kreditləri(501)	124159	60910
2.Kreditörlerle hesablaşmalar: mallara,iş və xidmətlərə görə(531)	37712	32574
3.Əmək ödənişləri üzrə(533)	58016	53779
4.Sosial sığorta və təminat üzrə(522)	31353	43688
5.Törəmə müəssisələri üzrə(506)	11874	28693
6.Büdcə ilə (521)	77804	154931
7.Sair kreditörlerle	16482	35614
8.Alıcılar və sifarişçilərdən alınmış avanslar(443)	26708	72541
9.Qarşıdakı xərclər və ödəmələr üçün ehtiyatlar	28291	47461
Öhdəliklərin yekunu	412399	530191
10.Pul vəsaitləri, hesablaşmalar və sair aktivlərin cəmi	233417	341973
Öhdəliklərə nisbətən %-lə	56,6	64,5

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi səhmdar cəmiyyətinin likvidlik səviyyəsi nisbətən yüksək olan bütün pul vəsaitləri və hesablaşmalarda olan vəsaitindən borcları qaytarılması məqsədlərinə istifadə olunan halda belə bütün borcların 2013-ci ilin sonuna 56,6 %-i və 2014-ci ilin sonuna 64,5 faizini ödəmək mümkün olacaqdır. Lakin bu qənaətbəxş olmayan göstərici də ümüdlü deyildir.

Çünkü, dövriyyə aktivlərində likvidlik səviyyəsi yüksək olan aktivlərin çox hissəsi debitor borclarda uzun bir dövr ərzində toplanılan, malalanlardan və sifarişçilərdən ala bilməkdikləri borclardır.

Səhmdar cəmiyyəti 2013-ci ildə 158536 manat balans mənfəətinə nail olmuş və bu vəsaitdən hesabat ilində tamamilə istifadə edilmişdir. 2015-cü ilin əvvəlinə səhmdar cəmiyyətinin bölüşdürülməmiş mənfəəti olmamışdır. Bunun əksinə olaraq 2013-ci ilin sonuna 233417 man və 2014-ci ilin sonuna 341973 manat keçmiş illərin zərərləri (balansdan silinməmiş) vardır. Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatdan (əlavə №2). “Mənfəət və zərər haqqında” (əlavə №4 və №5) göründüyü kimi səhmdar cəmiyyətinin bütün pul gəlirləri keçmiş illərin zərərlərindən azdır. Qüvvədə olan qanunvericilik aktlarında zərər məbləğlərinin və ümitsiz, vaxtı keçmiş debitor borclarının müəssisənin xalis mənfəəti hesabına silinməsi nəzərdə tutulur.

Mühasibat balansı üzrə 2013-ci ildə bütün mənfəət məbləğinin 158536 manat olduğunu, xalis mənfəət məbləğinin olmadığını, habelə 2015-ci ilin sonuna 47999 man keçmiş illərin zərərləri və 88619 man vaxtı keçmiş kreditor borcların olduğunu nəzərə alsaq səhmdar cəmiyyətin nə qədər ağır ödəniş qabiliyyətinə malik olduğunu hiss etmək çətin deyildir. Mənfəətlə işləyən müəssisələrin məhsul istehsal və onun reallaşdırılması ilə əlaqədar xərcləri ödəmək üçün, büdcəyə və büdcədən kənar təşkilatlara çatması vergi və rüsumları ödəmək üçün pulun olmaması paradoks sayılır. Çünki, beynəlxalq praktikada mənfəət müəssisə gəlirlərinin xərclərdən artıq qalan hissəsidir. Nəşr olunmuş ensiklopediyalarda, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası tərəfindən 1989-cu ildə nəşr edilən Qısa iqtisadi lüğətdə də mənfəət haqqında eyni tərifə rast gəlirik. Burada yazılır. «Mənfəət məhsulun (işin, xidmətin) realizəsindən götürülən qazancın bir hissəsidir; istehsalda çəkilən məsrəflər həmin qazancdan çıxıldıqdan sonra əmələ gəlir»¹⁽⁴³⁾. Deməli mənfəətlə işləyən müəssisə bütün borcları qaytarmaq iqtidarında olmaqdır. Lakin hesabat materiallarından göründüyü kimi ölkənin təsərrüfat subyektlərinin çoxunun mənfəətlə işləmələrinə baxmayaraq borcları, hətta mübahisəsiz qaytarmalı borcları ödəmək imkanları yoxdur, bunun əksinə olaraq ödəmə vaxtı keçmiş, iqtisadi sanksiyalara məruz

qalmış borclar çoxdur (o cümlədən tədqiqat apardığınız «Azərtunelmetro tikinti» səhmdar cəmiyyətində).

Dünya ölkələrində, o cümlədən AR-da, Rusiyada nəşr olunan ensiklopediyalarda, qısa iqtisadi lüğətlərdə reallaşdırılmış məhsul (iş, xidmət) haqqında eyni tərifə rast gəlirik. 1987-ci ildə rus dilindən azərbaycanı dilinə tərcümə edilmiş və 1989-cu ildə Azərbaycanı Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyası tərəfindən nəşr olunan qısa iqtisadi lüğətdə də eyni fikrin sahibi oluruq, Burada yazılır: «Realizə məhsulu - istehsalçı müəssisədən sifarişçilərə göndərilən və onlar tərəfindən haqqı ödənilən məhsuldur: Sifarişçidən (tədiyyəçidən) vəsaitin (aldığı məhsula görə) malgöndərən müəssisənin hesablaşma hesabına daxil olması anı realizə anı sayılır»

«Mühasibat uçotu haqqında» AR Qanununda da mənfəət göstəricisinin tərifı dünya standartlarına , beynəlxalq iqtisadi terminlərin tələblərinə tamamilə uyğun gəlir. Bu Qanunun 22.2 maddəsində yazılır: «Məhsulun (iş və xidmətlərin) və malların satışından mənfəət (zərər) Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş vergilər və digər məcburi ödənişlər nəzərə alınmadan qüvvədə olan qiymətlərlə məhsulların (iş və xidmətlərin) satışından gələn gəlirlə onların istehsalına və satışına çəkilən xərclər arasındakı fərq kimi müəyyən edilir», Bu fikirlə tamamilə razılaşmaq olar. Lakin həmin maddənin sonrakı bəndi tamamilə başqa mənə daşıyır. Burada yazılır: «Satışdan gələn gəlir müəssisənin təsərrüfat xüsusiyyətindən və bağlanınışı müqavilələrin şərtlərindən asılı olaraq ya satılmış (yəni nağdsız hesablaşma zamanı müəssisənin bankdakı hesablaşma , yaxud cari hesabına ödəniş sənədləri əsasında daxil olan məbləğlər üzrə) dəyəri ödənilmiş məhsullara, mallara, işlərə xidmətlərə görə ödəniş sənədləri alıcıya (sifarişçiyə) təqdim edildikdə (ödənilməmiş) müəyyən edilir». Deməli pulun daxil olub- olmasından asılı olmayaraq hesab-faktura yazılan, malalana təqdim edilən anı satış anı hesab olunur və uçot registrlərində məhsulun (işin, xidmətin) , malın satışı kimi qeydə alınır. Bunun başlıca səbəbi «Mühasibat uçotu haqqında Qanunun» Vergi qanunvericiliyinə tabe edilməsidir. Qüvvədə olan (2000-ci ildən) Vergi Məcəllənin 166.1. maddəsində deyilir: «Bu maddədə başqa hallar nəzərdə tutulmamışdırsa , vergi tutulan əməliyyatın vaxtı həmin əməliyyat üçün ƏDV-nin hesab -fakturasının

verildiyi vaxt sayılır. Hesab-faktura 5 gündən gec olmayaraq yazılmalıdır.»

Aksizli mallar satışında isə malların istehsal binasının hüdudlarından kənara buraxıldığı vaxt vergi tutulan əməliyyatın vaxtıdır.(maddə 186.1) Hesab- faktura yazılmadan aksizli malların müəssisənin ərazisindən çıxartmaq qadağandır.

Bu maddələrin tələblərinə görə hesab-faktura yazılan anı ƏDV və aksiz vergisi üzrə borclar yaranır.

Mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair qaydalarda göstərilir ki, hesab-faktura yazılan anı məhsulun (iş, xidmətin), malın satış anı hesab edildiyinə görə hesab -faktura üzrə malalanlardan, sifarişçilərdən alınmış məbləğ 601 №-li «Satış» hesabının kreditində qeydə alınır. Bir qayda olaraq ayın sonunda «Satış» hesabı bağlanır və satışdan alınan gəlir və mənfəət məbləğləri qeydə alınır. Həm də gəlirə görə vergi, mənfəətdən vergi məbləğləri (büdcəyə çatası) hesablanır.

Beləliklə, faktiki reallaşmamış, yəni pula çevrilməmiş hesablaşma məbləğlərinə görə hesablanan ƏDV ,aksiz vergisi , mənfəətdən vergi və gəlir vergisi üzrə büdcəyə borclar yaranır . Pui formasında müəssisəyə daxil olmamış gəlirlərə görə vergilər hesablandıqca görə müəssisə büdcəyə və büdcədən kənar fondlara olan borcları ödəyər bilmir və sonralar peniyalar ödəmək ,daha sonralar isə iqtisadi sanksiyalar üzrə cərimələr ödəmək məcburiyyətində qalır.

Bizim fikrimizcə məhsulun (işin, xidmətin), malın rəlləşdirilməsi satış pulu daxil olduqdan sonra hesablamaq və bu əməliyyatdan sonra büdcəyə çatası ƏDV, aksiz vergisi ,gəlir vergisi, mənfəətdən vergi borclarını hesablamaq və ödəmək daha düstər olardı.

II. FƏSİL. DEBITOR VƏ KREDITORLARLA HESABLAŞMALARIN MÜHASİBAT UÇOTUNUN TƏŞKİLİ METODİKASI VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

2.1. Debitorlarla hesablaşmaların mühasibat uçotunun təşkili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına integrasiyası, ölkə müəssisələrinin xarici əmtəə, xidmət, informasiya və fond bazarlarının çıxması, bu sahədə mövcud olan beynəlxalq qaydalar, standartlar, milli normativ hüquqi baza nəzərə alınmaqla uçot və hesabat sisteminin yenidən qurulmasını zəruri etmişdir. Məlumdur ki, uçotun təşkili və aparılması, hesabatın tərtib edilməsinin başlıca şərtlərindən biri müvafiq Hesablar Planının mövcud olmasıdır. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi kommersiya təşkilatları üçün 18 aprel 2006-cı il tarixli 1-38 nömrəli əmri ilə yeni Standartlar üzrə Hesablar Planı təsdiq etmişdir. Həmin Hesablar Planı maliyyə hesabatının tərtib edilməsi tələblərinə uyğunlaşdırılmış, onun bütün elementlərinin (aktivlərin, kapital və öhdəliklərin, gəlirlərin və xərclərin) mövcudluğu və hərəkəti üzrə məlumatları, faktları qeydiyyatdan keçirmək və qruplaşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Yeni Hesablar Planına əsasən debitor borclarını uçota almaq üçün aşağıdakı hesablar nəzərdə tutulmuşdur:

1. 192 №-li «Verilmiş uzunmüddətli avanslar »
2. 243 №-li «Verilmiş qısamüddətli avanslar»
3. 211 №-li «Alicılar və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları »
4. 171 №-li «Alicılar və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları»
5. 216 №-li «Faizlər üzrə qısamüddətli debitor borcları»
6. 244 №-li «Təhtəlahesab məbləğlər»
7. 215 №-li «Tikinti müqavilələri üzrə qısamüddətli debitor borcları»
8. 212 №-li «Törəmə (asılı) müəssisələrin qısamüddətli debitor borcları»
9. 212 №-li «Törəmə (asılı) müəssisələrin qısamüddətli debitor borcları»
- 10.217 №-li «Digər debitor borcları»

Ümumiyyətlə hesablaşmaların -həm debitorlarla və həm də kreditorlarla hesablaşmaların həm qanunvericilik və həm də normativ sənədlərdə qüsurlar və çatışmamazlıqların mövcudluğu həm iqtisadiyyat sahəsində elmi-tədqiqat işləri aparən iqtisadçılara ,həm peşəkar mühasiblərə yaxşı məlumdur. Bunu aşağıdakı səbəblərlə izah olunur.

1. Debitor və kreditor borclannın qanunla tənzimlənməsini təmin edən «Mühasibat uçotu haqqında» AR Qanunu ölkəmizdə bazar münasibətləri kifayət qədər inkişaf etməmiş və formalaşmamış , müstəqilliyə nail olmuş və normativ və qanunvericilik sənədləri hazırlanmasında kifayət qədər təcrübəsi olmayan ,beynəlxalq mühasibat uçotu standartları barədə kifayət qədər biliklərə yiyələnmemiş kadrlar tərəfindən 1995-ci ilin əvvəllərində hazırlanmış və AR.Prezidenti tərəfindən 25 mart 1995 -ci il tarixdə təsdiq edilmişdir.

2. 1996-cı ildən qüvvədə olan, uçot registrlərinin aparılmasında əsas normativ sənəd hesab olunan «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair təlimat» da 1995-ci ildə hazırlanmış və AR Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli, İ-94 sayılı əmri ilə təsdiq edilmişdir.

3. Milli Mühasibat uçotu və hesabatı sisteminin tənzimlənməsində təsərrüfat subyektlərinə «böyük səlahiyyətlər» verən «Müəssisənin uçot siyasəti haqqında əsasnamə» AR .Maliyyə Nazirliyinin 23 yanvar 1997-ci il tarixli, İ-5 sayılı əmri ilə təsdiq edilmişdir.

4. Debitor və kreditor borclannın yaranmasında həlledici rol oynayan «Nağdsız hesablaşmaların aparılması qaydaları haqqında» təlimat AR. Milli Bankı İdarə heyətinin 21 may 1997-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

Bu siyahını istənilən qədər uzatmaq olar. Bu sənədlər qəbul edildikdən sonrakı dövrlərdə debitor və kreditor borclarının yaranmasında , formalaşmasında və hərəkətinə təsir göstərən çoxlu sayda yeni qanunverici və normativ sənədlər qəbul edilmiş , qüvvədə olan müvafiq sənədlərə isə çoxlu sayda əlavələr (Məsələn , Vergi məəcəlləsinə edilən əlavə və düzəlişlər , korrektələr vergi məəcəlləsindən çoxdur -həcminə görə) və düzəlişlər edilmişdi.

Deyilənlərdən əlavə yuxarıda sadaladığımız sənədlər qəbul edildikdən sonra ,

xüsusilə də 1996-cı ildən başlayaraq ölkə iqtisadiyyatının sürətli inkişafı xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə səbəb olmuşdur.

İndi ölkəmizdə xarici ölkələrin investisiya qoyuluşlarından istifadə etməklə fəaliyyətdə olan şərikli müəssisələr, xaricilərin sifarişləri ilə məhsul (iş və xidmətlər) istehsal edən və həm də xarici bazarlarda satan müəssisə və təşkilatlar az deyildir.

Ölkə iqtisadiyyatının xarici ölkələrlə inteqrasiyasının dərinləşməsi, bazar iqtisadiyyatında idarəetmənin tələblərinə uyğun çoxlu sayda qanunverici və normativ sənədlərin qəbul edilməsi yeni idarəetmə metodları və üsullardan istifadə edilməsini tələb edir. Mühasibat uçotu və iqtisadi təhlil idarəetmə elmləri içərisində xüsusi yeri olan, həm də idarəetmənin bütün mərhələlərində idarəetmə funksiyalarını icra edənləri informasiyalarla təmin edən bir elmdir. Bu səbəbdən də idarəetmə demokratikləşdikcə və mürəkkəbləşdikcə dürüst, dəqiq, tam gerçək, operativ və hesabat informasiyalarına, onların təhlilinə olan ehtiyac da artır.

İdarəetmə sistemində həm yuxarı dövlət idarəetmə orqanlarında qəbul edilən qanun, qərar, əsənamə, təlimat, əmr, və i.ə. normativ sənədlər və sonralar onlara edilən əlavələr və dəyişikliklər, həm də idarəetmə subyektlərində qəbul edilən qərar və sərəncamlar mühasibat uçotu və hesabatı sisteminə təsir göstərir. Bu səbəbdən də yuxarıda sadaladığımız ölkə iqtisadiyyatının idarə edilməsini daha da təkmilləşdirmək məqsədilə edilən dəyişikliklər mövcud mühasibat uçotu və hesabatı sisteminin müasir dövrdə təsərrüfat subyektlərinin effektiv idarə edilməsi üçün kifayət qədər yararlı hesab olunmur.

Bunun nəticəsidir ki, mühasibat uçotu və hesabatı sisteminin beynəlxalq uçot standartlarına uyğun təzədən qurulması problemi ölkə Prezidenti səviyyəsində həll olunur. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 26 dekabr tarixli, 827 nömrəli Fərmanın 6-cı bəndinin icrasını təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2003-cü il 20 fevral tarixli, 29 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarına keçmək məqsədi ilə Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının 2003-2007-ci illərdə hazırlanması və tətbiqi üzrə Proqram» diqqətə layiqdir.

Bu proqramda nəzərdə tutulan tədbirlərin hamısı, demək olar ki, bu və ya

digər dərəcədə hesablaşmaların, o cümlədən debitor və kreditorlarla hesablaşmaların mühasibat uçotunun tənzimlənməsi və bu borclənn təhlili üçün yararlı informasiyalarn hazırlanması problemlərinin həllinə toxunacağı şübhəsizdir. Lakin bununla belə proqramda bilavasitə hesablaşmalarla əlaqədar «Büdcə ilə hesablaşmaların uçotu» (2004-cü il), «Dövlət Sosial Müdafiə Fondu ilə hesablaşmaların uçotu» (2004-cü ildə), «Lizinq əməliyyatlarının uçotu» (2004-cü ildə), «Əməyin ödənişi və sair əməliyyatlar üzrə işçi heyəti ilə hesablaşmaların uçotu» (2005-ci ildə), «Təsisçilərlə hesablaşmaların uçotu» (2005-ci ildə), «Təsərrüfatdaxili və törəmə (asılı) müəssisələrlə hesablaşmaların uçotu» (2005-ci ildə), «Pul vəsaitinin uçotu» (2005-ci ildə), «Debitor və kreditorlarla hesablaşmaların uçotu» (2006-cı ildə), «Kreditlərin, borcların və məqsədli maliyyələşmələrin uçotu» (2006-cı ilə), kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi, başqa sözlə desək sadaladığımız mövzulara aid beynəlxalq standartların tələblərinə cavab verən qanunverici və normativ sənədlərin (qanun, qayda, təlimat, və i.a) hazırlanması və idarəetmənin bütün mərhələlərində tətbiqi nəzərdə tutulur.

Proqramın strukturundan göründüyü debitor və kreditorlarla hesablaşmaların idarəetmədə böyük rol oynadığını nəzərə alaraq AR Nazirlər Kabineti bu problemə aid ayrıca normativ sənədin qəbul edilməsini məsləhət bilmişdir. Bu normativ sənədi hazırlamaq üçün bunun hazırlanması və tətbiqi üçün cavabdar olan AR Maliyyə Nazirliyi, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Birləşmiş Səhmdar Bankı ilə yanaşı iqtisadçı alimlər, magistrlər, peşəkar mühasiblər, idarəetmə funksiyalarını icra edən vəzifəli şəxslər də iştirak etməlidir. Bazar münasibətləri şəraitində idarəetmənin, həm də beynəlxalq uçot standartlarının tələblərinə cavab verən debitor və kreditorlarla hesablaşmaların uçotuna dair normativ sənədlə hazırlamaq üçün ilk növbədə hesablaşmaların uçotuna dair qüvvədə olan normativ sənədlərdə olan boşluqları, çatışmamazlıqları bilmək, araşdırmaq, habelə debitor və kreditorlarla hesablaşmaların uçotuna dair milli, həm də qüsursuz normativ sənəd hazırlamaq tələb olunur.

Qüvvədə olan qaydaya görə debitor borclar və onların hərəkətinə dair informasiyalar aşağıdakı sintetik hesablarda uçota alınır:

- 192 №-li «Verilmiş uzunmüddətli avanslar »
- 171 №-li «Alıcılar və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları»
- 193 №-li «Digər uzunmüddətli aktivlər»
- 244 №-li «Təhtə hesab məbləğlər»
- 213 №-li «Əsas idarəetmə heyətin qısamüddətli debitor borcları»
- 173 №-li «Əsas idarəetmə heyətin uzunmüddətli debitor borcları »
- 217 №-li «Digər qısamüddətli debitor borcları »
- 212 №-li «Törəmə (asılı) müəssisələrin qısamüddətli debitor borcları»
- 215 №-li «Tikinti müqavilələri üzrə qısamüddətli debitor borcları»
- 177 №-li «Digər uzunmüddətli debitor borcları» və s.

Tədqiqat işində istifadə etdiyimiz «Azərtunelmetrotikinti» səhmdar cəmiyyətinin mühasibat balansı üzrə debitor borclarının strukturu və dinamikasına dair informasiya aşağıdakı 1.6 sayılı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 1.6

«Azərtunelmetrotikinti» S.C-də debitor borclarının strukturu və dinamikasının təhlili

Göstəricilər	İlin sonuna				2015-ci ildə 2014-ci ilə
	2014-ci ilin		2015-ci ilin		
	manatla	Yekuna görə %-lə	manatla	Yekun a görə	
A	1	2	3	4	5
1.Alicılar və sifarişçilərlə hesablaşmalar,iş və xidmətlərə görə(171) (211)	812593	76,3	966094	75,8	118,89
2.Törəmə (qız) müəssisələri ilə hesablaşmalar(212)	640272	7,15	704092	6,64	110,0
3.Büdcə ilə hesablaşmalar(521)	47151	0,52	94589	0,89	200,61
4.Sair əməliyyatlar üzrə heyətlərlə hesablaşmalar(213)	-	-	1446	-	-
5.Sair debitorları ilə hesablaşmalar (217)	145950	13,4	144004	11,2	98,67
6.Malsatan və podratçılarla verilmiş avanslar (243)	-	-	-	-	-
Yekun	1069721	100,0	1275096	100,0	119,20

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, «Azərtunelmetrotikinti» S.C-də

debitor borclarının 2014-ci ilin sonuna 76,3 %-ini və 2015- cü ilin sonuna 75,8 %-ini malsatanlara və sifarişçilərə təhvil verilmiş məhsul, iş və xidmətlərə görə yaranan və daima artmaqda olan borclar təşkil edir.

Ünumiyyətlə , ölkənin təsərrüfat subyektlərində debitor borclannm 90 %-dən çoxu məhsul, iş və xidmətlər satışı ilə əlaqədar yaranan borclann payma düşür və satışın miqyaslan artıqca bu borclann üstün artım tempi gözə çarpır.Bu səbədən də bu qəbildən olan borcların yaranmasının səbəblərini daha dəqiq araşdırmaq tələb olunur.

Büdcə ilə hesablaşmalarda yaranan borclar da debitor borclarının tərkibində böyük xüsusi çəkiyə (4,4 % və 7,4%) malikdir.

Alıcılar və sifarişçilərlə hesablaşmalar hesabında uçota alınan borclar inkasso qaydasında, planlı ödəmələr, alınmış veksellər üzrə hesablaşmalarda yaranır. Tədqiqat göstərir ki, bu borcları real borclar kimi qəbul etmək olmaz. Bu borclar nağdsız hesablaşmalarda yaranır.

Nağdsız hesablaşma-kağız və metal puldan istifadə etmədən hesablaşma sənədləri vastəsilə həyata keçirilən ödəmələrdir.

Hesablaşma sənədi -buraxılmış mallar və ya qiymətliyə üçün, görülmüş işlər və ya xidmətlər üçün , habelə başqa Ödəmələr üçün nağdsız qaydada pul vəsaiti köçürülməsi barədə yazılı şəkildə və ya elektron formasmda rəsmiləşdirilən tapşırıqdır.

AR Milli Bankı (hazırda Mərkəzi Bank) İdarə Heyətinin 21 may 1997-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Nağdsız hesablaşmaların aparılması qaydaları haqqmda təlimat»a görə mülkiyyət formasmdan və mənsubiyyətindən asılı olmayaraq ölkənin ərazisində fəaliyyət göstərən bütün müəssisələrdə nağdsız hesablaşmalar zamanı:

- ödəniş tapşırıqlarmdan;
- çeklərdən ;
- akkreditivlərdən;
- ödəniş -tələbnamə tapşırığından istifadə edilir.

Ödəmə tapşırığı- müəyyən məbləğdə vəsaiti ödəyiciyə xidmət edən bankdan

benefisiarın hesabına köçürmək barədə verdiyi tapşırıqdır.

Benefisiar-müəyyən məbləğdə pulu alınaq üçün hesablaşma sənədində göstərilən hüquqi və ya fiziki şəxsdir.

Hesablaşmalarda çeklərdən istifadə formasında çek hesablaşma sənədi hesab olunur; onun əsasında çekverən çeksaxlayanın çeki təqdim edərkən müəyyən məbləğdə pulu ödəmək barədə banka sərəncam verir.

Akkreditiv-malın göndərildiyini və ya xidmətlərin müəyyən olunmuş müddətdə göstərildiyini təsdiq edən sənədlər təqdim olunarkən buraxılmış mallar və ya göstərilmiş xidmətlər üçün müəyyən məbləğdə pulun benefisiara ödənilməsi barədə Bankın öhdəliyidir.

Nağdsız hesablaşmalarda veksellərdən istifadə haqqında qanun mövcudluğuna baxmayaraq ,onun tətbiqinə dair normativ sənəd (təlimat, qayda, əsasnamə) olmadığına görə ölkənin təsərrüfat subyektlərində, xarici ölkələrdən fərqli olaraq bu hesablaşma formasından istifadə olunmur. Bu səbəbdən də ölkənin təsərrüfat subyektləri üçün nəzərdə tutulan mühasibat balansı formasında «Alınmış veksellərlə hesablaşmalar»(210-cu sətir) sətirində məbləğlər olmur.

Maraqlı burasıdır ki, nağdsız hesablaşmalarda hansı hesablaşma formanın tətbiqindən asılı olmayaraq debitor borclar yaranır, formalaşır, artır,son nəticədə ümitsiz , vaxtı keçmiş debitor borclar əmələ gəlir.

Debitor borcların artmasının qarşılıqlı hesablaşmalarda ödəmə vaxtı keçmiş borclann yaranmasının başlıcı səbəbi «Mühasibat uçotu haqqında» AR Qanununda, Vergi Məcəlləsində və digər qanunverici və nonnativ sənədlərdə olan boşluq ,qüsurlar və çatışmamazlıqlarla bağlıdır.

Dünya praktikasında pul vəsaiti müəssisənin kassasına , hesablaşma yaxud valyuta hesabına daxil olduqdan sonra məhsul, iş və xidmətlər satılmış hesab olunur. Bunun əksinə olaraq «Mühasibat uçotu haqqında» AR Qanunun 23.2. maddəsində göstərilir ki, «Satışdan gələn gəlir, dəyəri ödənilməmiş məhsullara, mallara, iş və xidmətlərə görə, ya da yüklənib göndərilmiş məhsullara, mallara, təhvil verilmiş işlərə, görülmüş xidmətlərə görə ödəniş sənədləri alıcıya (sifarişçiyə) təqdim etdikcə (ödənilməmiş) müəyyən edilir». Deməli hesablaşma sənədləri sifarişçiyə , malalana

təqdim etdikcə yaxud onlann ünvanma yola saldıqca (rabitə xidməti yolu ilə) pulun daxil olub olmamasından asılı olmayaraq, həmin sənədlərdə qeydə alınmış mallar, məhsullar, iş və xidmətlər reallaşmamış hesab olunur.

Vergi məsələsində vergi tutulan əməliyyatların apanıldığı vaxtın belə təyin edilməsi zəruri bilir. Məcəllənin 166,1 maddəsində göstərilir ki, «.... Vergi tutulan əməliyyatın vaxtı həmin əməliyyat üçün ƏDV-nin hesab -fakturasının verildiyi vaxt sayılır». Hesab- faktura isə 5 gündən gec olmayaraq yazılmalıdır.

Aksizli mallar (məhsullar) satışında isə vergi hesab-fakturası yazılmadan malların istehsal binasının hüduqlarından kənara buraxılmasma icazə verilmir. Deməli hesab-faktura yazılan anı (həmin gün) aksizli malların reallaşdırılması anıdır.

Qüvvədə olan qaydaya görə hesab-fakturada malm, məhsulun, işin, xidmətin satış qiyməti, ƏDV, aksiz vergisi, malalanm (sifarişçinin) hesabına malsatan tərəfindən ödənilən satışla əlaqədar nəqliyyat xərcləri göstərilir. Bu məbləğ malalandan malsatana çatması məbləğdir və buna görə də həmin məbləğ 211№-li «Alıcılar və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları» hesabının debetində, ƏDV və aksiz məbləğləri 521№-li «Vergi öhdəlikləri» hesabının kreditində malsatana çatması məbləğ (satış qiyməti və malalanların hesabına ödənilən nəqliyyat xərcləri) isə 601 №-li «Satış» hesabının kreditində əks etdirilir.

Beləliklə, malların malalana çatıb-çatmamasından, hansı keyfiyyətdə qəbul edilməsindən, yolda əskikgəlmə, oğurluq və digər malla əlaqədar xoşagəlməz halların baş verib -verməməsindən, «yaranan» borc məbləğinin ödənilməsi ehtimalından və digər gözlənilməyən situasiyalardan asılı olmayaraq debitor borc, digər bir tərəfdən malsatan müəssisə üçün büdcəyə çatması ƏDV və aksiz vergisi məbləğində kreditor borclar yaranır. «Satış» hesabı əməliyyat nəticələri hesabıdır. Hər aym sonunda satış əməliyyatları üzrə mənfəət məbləği təyin edilir. Beləliklə, hər ayın sonunda satış hesabı bağlanılır və satış fəaliyyətinin nəticəsi -mənfəət 801 №-li «Ümumi mənfəət (zərər)» hesabının kreditinə köçürülür.

«Mühasibat uçotu haqqında» AR.Qanununda göstərilir ki, «Məhsulların (iş və xidmətlərin və malların satışından mənfəət (zərər) Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş vergilər və digər məcburi ödənişlər nəzərə

ahnmadan qüvvədə olan qiymətlərlə məhsulların (iş və xidmətlərin) satışından gələn gəlirlə onların istehsalına çəkilən xərclər arasındakı fərq kimi müəyyən edilir» (Maddə 23.1)

Hesab-faktura yazılan anı satış anı kimi qəbul edilən şəraitdə satış pulunun daxil olmasının gözləmədən malın (məhsulun, işin, xidmətin) satış qiyməti ilə məbləğinin satış hesabının kreditinə də qeydə alınması, başqa sözlə desək pula çevrilməmiş vəsaitin pul gəliri kimi hesaba alınmasına səbəb olur.

Beynəlxalq praktikada reallaşdırılan məhsulun (işin, xidmətin), malın satış qiyməti ilə dəyəri malsatanın kassasına ,hesablaşma və valyuta hesabına daxil olduqdan sonra onlar satılmış hesab olunur və əldə edilən məbləğ satışdan alınan pul kimi sayılır.

Hesab-faktura yazılan anı satış anı kimi qəbul edilən şəraitdə isə reallaşmamış ,yəni pula çevrilməmiş pul gəliri və mənfəət faktiki pul gəliri və mənfəət kimi qeydə alınır, hesabatlarda ,vergi deklarasiyalarında əks etdirilir.

Vergi qanunvericiliyinə görə ƏDV, aksiz vergisi və digər və rüsumlar üzrə hesabat dövrü təqvim ayı sayılır.(maddə 180.1,191.1 və i.a)

Dövlət büdcəsinə çatması vergi məbləğləri gələn ayın 20- dək ödənilməlidir. Ödəmə müddəti keçdikdə isə iqtisadi sanksiyalar tətbiq edilir,başqa sözlə desək yüksək % dərəcələri ilə cərimələr (peniyalar) alınır.

Vergi Məcəlləsinin 89-cu maddəsində göstərilir ki, «Vergi ödəyicisi vergi öhdəliyini bu məcəllə ilə müəyyən edilmiş müddətdən sonra 3 ay ərzində yerinə yetirilmədikdə ,bu öhdəliyin yerinə yetirilməsini təmin etmək üsulu kimi onun əmlakı siyahıya alınır».

«Əmlakın siyahıya alınması vergi ödəyicisinin öz əmlakı barəsində hüquqlarının elə məhdudlaşdırılmasıdır ki, bu zaman vergi ödəyicisi siyahıya alınmış əmlaka və ya onun bir hissəsinə sərəncam vermək hüququna malik olmur, həmin əmlaka sahiblik və ondan istifadə edilməsi vergi orqanının nəzarəti ilə həyata keçirilir»(maddə 89.2)

Qanuna görə (maddə 90.1) «Vergi ödəyicisinin əmlakı siyahıya alındıqdan sonra 60 gün müddətinə vergi öhdəliyi yerinə yetirilmədikdə ,vergi orqanı vergi

öhdəliyinin icrasının təmin olunması məqsədi ilə siyahıya alınmış əmlakın zəruri və kifayət olan həcmdə ixtisaslaşdırılmış açıq hərracda satılması barədə məhkəməyə müraciət edə bilər». Əmlakın satılmasından əldə edilən məbləğlər əvvəlcə tənbeh tədbirlərinin yönəldilməsi və əmlakın satışı üzrə xərclərin sonra isə hesablanmış vergi xərclərin, sonra isə hesablanmış vergilərin, faizlərin və maliyyə sanksiyalarının ödənilməsinə yönəldilir. Vəsaitin qalan hissəsi 3 bank günü ərzində vergi ödəyicisinə qaytarılır.

Beləliklə, mühasibat uçotunun vergi qanunvericiliyinə tabe edilməsi öz növbəsində debitor və kreditor borcların yaranması və daim artmasının birinci amili kimi gözə çarpır.

Şərh olunanlardan aydın olur ki, pulun daxil olub-olmamasından asılı olmayaraq hesab-fakturanın yazılması anının satış anı kimi qəbul edilməsi satış prosesini icra edən müəssisədə bir tərəfdən satılmış məhsulun (işin, xidmətin) satış qiyməti ilə dəyəri məbləğində debitor borcunun, digər tərəfdən ƏDV, aksiz vergisi, mənfəətin vergi, gəlirlərdən vergi üzrə kreditor borclarının yaranmasına səbəb olur.

Kreditor borclar, o cümlədən dövlət büdcəsinə olan borclar pulla ödənilməlidir. Satışdan pul gəliri daxil ohnadan ƏDV, aksiz vergisi, mənfəətdən vergi, gəlirlərdən vergi üzrə tədiyyələr hesablandığı və növbəti ayın 20-dək ödəməyə borclu olduğunu nəzərə alsaq, aydındır ki, əksər müəssisələr büdcəyə olan borcları ödənilməsində çətinlik çəkəcəkdir. Büdcəyə ödəmələr vaxtında həyata keçirilmədikdə yüksək faiz dərəcələri ilə peniyalar alınır və beləliklə real olmayan gəlirlərə (pula çevrilməmiş) görə hesablanan kreditor borclar bir daha artır.

Vergi məəcəlləsində (maddə 88) göstərilir ki, vergilər üzrə yaranmış borc aşağıdakı sıra qaydası ilə ödənilir:

88.0.1 hesablanmış verginin məbləği ;

88.0.2 hesablanmış faizlərin məbləği;

88.0.3 tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyalarının məbləği;

AR. Milli Bankı İdarə Heyətinin 21 may 1997-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilməmiş «Nağdsız hesablaşmaların apanılması qaydaları haqqında təlimat» da göstərilir ki, «vergilər və digər məcburi ödəmələr üzrə vergi qalaqlanmış, habelə

cərimələrin ,peniyaların və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər sanksiya məbləğlərinin tutulması haqqında vergi orqanlarının sərəncamlan alan tək bank idarələri həmin məbləğləri ödəyicinin hesabından mübahisəsiz silmək səlahiyyətinə malikdir» .

Beləliklə, hesab-fakturanın yazılması anının satış anı kimi qəbul edilməsi debitor, həm də kreditör, borclarının yaranması və artmasına səbəb olan əsas amildir. Bizim fikrimizcə beynəlxalq praktikada olduğu kimi məhsul, iş və xidmətlərin dəyəri müəssisənin kassasına nağd pul yaxud hesablaşma daxil olduqdan sonra gəlirləri, mənfəəti, ƏDV, aksiz vergisini hesablamaq və ödəmək qaydasının tətbiqi real borcların yaranması və borc öhdəliklərinin tənzimlənməsi üçün zəruri şərtlərdən biridir.

Hesabat məlumatlarından göründüyü kimi tədqiqat obyektini kimi seçdiyimiz müəssisənin büdcəyə borcları keçən ilin sonunda 179152 min man və hesabat ilinin sonunda 150348 man yaxud debitor borclarının ümumi həcmində müvafiq surətdə 4,65 faiz və 3,96 faiz miqdarında olmuşdur. Burada ancaq hesablanmış vergi məbləğləri öz əksini tapmışdır. Hesablanmış faizlərin məbləğini və tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyalarının məbləğini əlavə etsək borc məbləği daha çox ola bilər.

Bizim fikrimizcə ƏDV, aksizlər vergisi, mənfəətdən vergi və gəlir vergisi üzrə borcları reallaşmış gəlirlərə görə, yəni məhsul, iş və xidmətlər, mallar satışından faktiki daxil olmuş (kassaya, hesablaşma və valyuta hesabına) gəlirlərə görə hesablamaq daha dürüst olur. Həm də reallaşmış gəlirə görə hesablanan real ƏDV, aksiz vergisi borclarını vaxtında ödənilmədikdə, yəni büdcə öhdəliklərini yerinə yetirilmədikdə hesablanan faiz məbləğlərini, iqtisadi sanksiyalar üzrə kəsilmiş məbləğlərini bu real göstəricilərə istinad etməklə hesablandıqda ədalətli olur. Pul formasında daxil olmamış yəni reallaşmamış mənfəətə, ƏDV, aksiz vergisinə , gəlirlərə görə hesablanan göstəricilərlə müqayisədə.

Bununla yanaşı AR.Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti büdcəyə və Sosial Sığortaya məcburi ödənişlər üzrə icra sənədlərini qəbul edən zaman ƏDV, aksiz vergisi mənfəətdən vergi , gəlirlərdən vergi üzrə ödəmə vaxtı keçmiş borcların vergi qalıqlarının , cərimələrin , peniyaların və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər

sanksiyalar üzrə məbləğlərin müəssisənin hesablaşma hesabından mübahisəsiz silinməsinə dair büdcə idarələrinin sərəncamlarını qəbul edən zaman ancaq real borcları hesaba almalıdır.

243 №-li «Verilmiş qısamüddətli avanslar» və 192 №-li «Verilmiş uzunmüddətli avanslar», 212 №-li «Törəmə(asılı) müəssisələrin qısamüddətli kreditor borcları», 244 №-li «Təhtəlhesab məbləğlər» hesablarında debitor borcların uçotu qaydalanna dair mübahisəli məsələlər olmadığına görə bu maddələr (balansda) üzrə borcların hesabatlarda əks etdirilməsi məsələlərinə toxunmamağı məsləhət bildik.

Debitor borc məbləğləri çox sürətlə artan və qarşılıqlı hesablaşmalarda vaxtı keçmiş borc məbləğləri daha sürətlə artan (1.1 və 1.2 sayılı cədvəllərə bax) indiki şəraitdə iddialar üzrə hesablaşmaların uçotu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün mühasibat uçotunun hesablar planında 177 №-li «Digər uzunmüddətli debitor borcları» hesabı nəzərdə tutulmuşdur. Bu hesab malsatanlara, podratçılara, nəqliyyat müəssisələrinə və digər təşkilatlara təqdim edilmiş iddialar, eləcə də onlara təqdim və etiraf edilmiş (yaxud məhkəmə tərəfindən kəsilmiş) cərimələr, peniyalar, dəbbələmə pulları üzrə hesablaşmalar haqqında məlumatları ümumiləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu hesabda:

- malsatanların, podratçıların və nəqliyyat təşkilatlarının hesab-fakturaları yoxlanan zaman müqavilə və preyskurantda nəzərdə tutulmuş qiymət və tariflərdən kənarlaşmalar, yaxud mexaniki səhvlər, həmçinin fakturalaşmamış mallarda qiymət artımı və ya onların dəyərində əlavə məsrəflər və başqa kənarlaşmalar aşkar edildikdə onlara təqdim edilmiş iddialar;

- keyfiyyət standartları, texniki şərtlər və sifarişçilər üzrə uyğunsuzluqlar aşkar edildikdə malsatanlara, həmçinin müəssisənin materiallarını emal edən müəssisələrə (təşkilatlara) təqdim edilən iddialar;

- yolda olan yükün təbii itgi normalarından artıq əskikgəlməsinə görə malsatanlara, nəqliyyat və digər təşkilatlara təqdim edilən iddialar;

- malsatan və podratçıların günahı üzündən meydana çıxan brak məhsullara və boşdayanmalara görə yaranan və ödəyici təşkilatlar(müəssisələr) tərəfindən

etiraf edilmiş, yaxud arbitraj

məhkəməsi tərəfindən kəsilmiş məbləğlər üzrə təqdim edilən iddialar;

- müəssisənin hesablaşma və valyuta hesablarından səhvən silinmiş(köçürülmüş) məbləğlərə görə bank idarələrinə təqdim edilən iddialar;

- müqavilə öhdəliklərinə riayət edilmədiyinə görə ödəyicilər tərəfindən etiraf edilən, yaxud arbitraj tərəfindən kəsilən həcmdə(ödəyicilər tərəfindən etiraf edilməyən, təqdim edilmiş iddiaların məbləği uçota alınmır) malsatanlardan, podratçılardan, malalanlardan, sifarişçilərdən, nəqliyyat və digər xidmətlərdən istifadə edənlərdən tutulan cərimələr, peniyalar və dəbbələmə pullarına görə təqdim edilən iddialar üzrə debitor borcları uçota almaq üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, ölkənin əksər müəssisələrində bu hesabdən istifadə edilmir. Tədqiqat obyektini kimi seçdiyimiz səhmdar cəmiyyətində də demək olar ki, bu hesabdən istifadə edilmir. Mühəsibat balansının formasının aktivin üçüncü bölməsində də debitor borclarını uçota 171, 173, 174, 175, 176, 193, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218 hesablar üzrə debitor borcları əks etdirmək üçün maddələr olduğu halda qaldırılmış iddialar üzrə debitor borclarının (177 №-li «Digər uzunmüddətli debitor borcları» adlı aktiv hesab) balansda əks etdirilməsi üçün maddə yoxdur. Bunun başlıca səbəbi .

Bir qayda olaraq kreditə məhsul ,mal ,iş və xidmətlər satışında pulun ödənilməsi müddəti tərəflərin razılığı ilə təyin edilir. İndiki şəraitdə ölkədə fəaliyyətdə olan təsərrüfat subyektlərinin çoxunun ödəniş qabiliyyəti müxtəlif obyektiv və subyektiv səbəblərdən qeyri qənaətbəxşdir. Buna görə də mal , məhsul , iş və xidmətlərə görə, hətta ödəyicinin hesabından mübahisəsiz silinən borcları ödəyə bilmir.

«Mühəsibat uçotu haqqında» AR.Qanunun 22.5-ci maddəsində göstərilir ki, «İddia müddəti keçmiş debitor borcları, alınması(tutulması) mümkün olmayan digər ümitsiz borclar müəssisə rəhbərinin qərarı ilə , müvafiq olaraq şübhəli borclar ehtiyatı vəsaiti hesabına və ya təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə.. ,silinir»,

Hal-hazırda ölkənin təsərrüfat subyektlərində ümitsiz debitor borclarının örtülməsi üçün ehtiyatın yaradılması qaydası yoxdur. Belə borcların tənzimlənməsi

mexanizmi (təlimat, qayda) də yoxdur.

Ümitsiz, iddia müddəti keçmiş debitor borclannın müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət hesabına silinməsi müəssisənin rəhbərliyi üçün də sərfəli deyildir. Qarşı tərəfm -yəni kreditor borclu müəssisənin rəhbəri üçündə sərfəli deyildir. Həmin qanunun 22.6-cı bəndində göstərilir ki, «İddia müddəti keçmiş kreditor və deponent borc məbləğləri Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində başqa hallar nəzərdə tutulmadıqda Dövlət büdcəsinə köçürülür»

AR . Milli Bankı (indiki Mərkəzi Bank) İdarə Heyətinin 21 may 1997-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Nağdsız hesablaşmaların aparılması qaydaları haqqında təlimat»a görə büdcəyə olan borclar ödəyicinin hesabmdan mübahisəsiz qaydada büdcə gəlirlərinə silinir. Buradan aydın olur ki, iddia müddəti keçmiş ,ümitsiz borcların silinməsi nə borcu ala bilməyən ,nə də bu borcım ödəyə bilməyən təsərrüfat rəhbərləri üçün sərfəli deyildir. Buna görə də təcrübədə tərəflərin razılığı ilə borcların ödənilməsi müddətləri uzadılır və beləliklə də debitor və kreditor borclar ilbəil artır.

Həmişə istinad etdiyimiz Rusiya federasiyasmda Rusiya Federasiyası Ali Sovetinin 24 iyun 1992-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Mübahisələrin iddia qaydasında tənzimlənməsi Qaydaları» nda qarşıhə hesablaşmalarda yaranan borcların müqavilədə nəzərdə tutulmuş ödənilməsi müddətindən 3 ay keçdikdən sonra 4-cü ayda iddia qaldırmaq səlahiyyəti nəzərdə tutulur. RF Mülki Məcəlləsində ümumi iddia dövrü 3 il nəzərdə tutulur.

Borcların ayn-ayn növləri üzrə isə xüsusi iddia müddətləri ,ümumi müddətlə müqayisədə qısaldılmış ,yaxud daha uzadılmış iddia müddətləri nəzərdə tutulmuşdur.(bax RF Mülki məəcəlləsi 11 hissə , səh 196)

Bizim fikrimizcə AR Nazirlər Kabineti tərəfindən hazırlanmış «Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarına keçmək məqsədi ilə Milli Mühasibat Uçotu Standartlanm 2003-2007-ci illərdə hazırlanması və tətbiqi üzrə Proqram» da nəzərdə tutulan «Debitor və Kreditorlarla hesablaşmaların uçotu» adlı normativ sənəd qəbul etdikdən sonra (2006-cı il) AR Mülki Məcəlləsində debitor və kreditor borclarının effektiv idarə edilməsini təmin edən maddələr öz əksini tapmalıdır.

2.2. Kreditorlarla hesablaşmaların mühasibat uçotunun təşkili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən kommersiya təşkilatları üçün 18 aprel 2006-cı il tarixli 1-38 nömrəli əmri ilə Yeni Standartlar üzrə Hesablar Planı təsdiq edilmişdir. Yeni Hesablara ölkənin təsərrüfat subyektlərində (büdcə idarələri və banklardan başqa) kredit öz borclarını uçota almaq üçün aşağıdakı hesablardan istifadə nəzərdə tutulur:

- 531 №-li «Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları»
- 533 №-li «Əməyin ödənişi üzrə işçi heyəti ilə hesablaşmalar»
- 534 №-li «Dividentlərin ödənilməsi üzrə təsisçilərə kreditor borcları»
- 522 №-li «Sosial sığorta və təminat üzrə öhdəliklər»
- 521 №-li «Vergi öhdəlikləri»
- 523 №-li «Digər məcburi ödənişlər üzrə öhdəliklər»
- 538 №-li «Digər qısamüddətli kreditor borcları»

Tədqiqat apardığımız «Azərtunelmetro tikinti» S.C-də ilin sonuna kreditor borclann vəziyyəti və dinamika dair məlumatlar aşağıdakı 1.7 sayılı cədvəldə verilir.

cədvəl 1.7

«Azərtunelmetro tikinti» səhmdar cəmiyyətində kredit borclann strukturu və dinamikasının təhlili, ilin sonuna (manatla)

Göstəricilər	2013-cü ildə		2014-ci ildə		2014-ci ildə 2013-cü ilə nisbətən %-lə
	məbləği, manatla	yekun nisbətən %-lə	məbləği, manatla	yekun nisbətən %-lə	
A	1	2	3	4	5

1. Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar, mallara ,iş və xidmətlərə görə (531)	599662	69,4	726011	77,40	121,07
2.Əməyin ödənişi üzrə işçi heyəti ilə hesablaşmalar (533)	80005	9,2	32163	3,43	40,2
B.Sosial sığorta və təminat üzrə hesablaşmalar (522)	20248	2,3	18598	1,98	91,85
4.Törəmə(asılı) müəssisələrlə hesablaşmalar (506)	64669	7,5	77487	8,27	119,82
5.Büdcədən kənar ödənişlər üzrə hesablaşmalar(523)	26673	3,2	-	-	-
ö.Büdcə ilə hesablaşmalar(521)	22419	2,6	48559	5,23	216,60
V.Sair kreditorlar	50378	5,8	34595	3,69	68,67
Yekun	864054	100,0	937413	100,0	108,50

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi kreditor borclarının 70 %-dən çoxu mallara, iş və xidmətlərə görə yaranan ,həm də uzun bir dövrdə toplanılan borclardır.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanın milli pulunun özünü doğrultmaması olmaması, keçmiş Sovet məkamında hesablaşmalarda rublun hökmran yer tutması , SSRİ-dən miras qalmış , uzun bir dövrdə smaqdan çıxmış , həm də ciddiliyinə görə bütün dünyada seçilən hesablaşma qaydalarının aradan çıxması hesablaşma münasibətlərində gərginlik yaratdı və tədiyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsində çətinliklərin baş alıb getməsinə səbəb oldu.

Azərbaycanda son illərdə manatın qiymətdən düşməsi (inflasiya) debitor və kreditor borclarının artmasını daha da sürətləndirdi. AR . Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi məlumata görə ölkərimizdə malların və xidmətlərin istehlak qiymətlərinin toplu indeksi əvvəlki illə müqayisədə 2010-ci ildə 106,5 %, 2011-ci ildə 108,5 % , 2012-cü ildə 111,5 % , 2013-cü ildə 112,5 % , 2014-cü ildə 117,5 % , 2015-ci ildə 119,9 % miqdarında olmuşdur.

Pulun qiymətdən düşməsi ölkənin təsərrüfat subyektlərində borclann

ucuzlaşdırılmış pulla qaytarmaqda maraqlarını artırdı. Beləliklə infliyasiya dərinləşdikcə, nağdsız hesablaşmalara aid ciddi normativ sənədlər olmayan keçid dövründə, xüsusilə də 2010-2015-ci illərdə təsərrüfat rəhbərlərinin çoxu tədiyyə öhdəliklərini mümkün qədər gec yerinə yetirməyə cəhd göstərdi. Bu amil də kreditor borcların sürətlə artımına təkan verdi.

Deyilənlərdən əlavə bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq banklar, xüsusilə də kommersiya bankları tərəfindən verilən kreditlərə görə faiz dərəcələrinin, habelə borcların vaxtında qaytanlmamasına görə ağır iqtisadi sanksiyaların tətbiqi şəraitdə Ölkədə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin çoxu ağır şərtlərlə verilən və böyük xərclərlə və itgilərlə başa gələn bank kreditlərindən istifadə etməklə kreditor borclarını qaytarmaqdansa, iqtisadi sanksiyalar tətbiq edilməyən , itgilərə məruz qalmayan malsatanlara , podratçılara və digər kənar təşkilatlara olan borcları qaytarmamağa üstünlük verdi. Bunun nəticəsidir ki, son illərdə müəssisə və təşkilatların bank ssudaları və qarşılıqlı hesablaşmalar üzrə vaxtı keçmiş borcların ümumi həcmində bank ssudalarının payı ilbəil azalmaqdadır. AR .DSK -in verdiyi rəsmi məlumatlara görə ödəmə vaxtı keçmiş borcların ümumi həcmində bank ssudaları üzrə borcların xüsusi çəkisi 2010 -cı ildə 15,6% olduğu halda 2014-ci ildə 2,9 %-dək aşağı düşmüş , bunun əksinə olaraq qarşılıqlı hesablaşmalar üzrə vaxtı keçmiş borcların xüsusi çəkisi 35,1 % -dən 40,2 % -dək artmışdır.

Tədqiqat apardığımız «Azərtunelnetrotikinti» S.C -də də bank kreditlərindən istifadə edilmir. Böyük iqtisadi potensiala malik olan müəssisə və təşkilatlarda ağır şərtlərlə qısa və uzun müddətli borclar verdiyinə görə səhmdar cəmiyyəti belə borcları alıb tədiyyə öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün səy göstərmir. Bunu səhmdar cəmiyyətinin mühasibat balanslarından aydın görmək olar.

Balans məlumatlarından göründüyü kimi 2010-2014-ci illərdə vəsait mənbələrinin ümumi həcmində tədiyyə öhdəliklərinin payı 29,5 % təşkil edir. Lakin «Azərtunelnetrotikinti» səhmdar cəmiyyəti malsatanlara, büdcə və büdcədən kənar təşkilatlara, hətta işçi heyətinə olan borcları qaytarmaq məqsədilə nə bank kreditlərindən (uzun və qısamüddətli) nə də kənar təşkilatların borclarından istifadə

etməmişdir.

Mallara, iş xidmətlərə görə borcların artması, debitor borclarının uçotuna dair əvvəlki, sualın cavabında şərh etdiyimiz kimi qüvvədə olan qanunvericilik aktlarında və normativ sənədlərdə olan boşluqlara, həm də qarşılıqlı hesablaşmalarda -nağdsız hesablaşmalarda pulun hesablaşma hesabına, valyuta hesabına daxil olmasını ləngidən ödəniş tapşırıqları ilə, akkreditivlərlə hesablaşma formalarından istifadənin nəticəsidir.

Dünya praktikasında hesablaşmaları sürətləndirmək məqsədi ilə çeklərlə hesablaşma, veksellərlə hesablaşma formalarından istifadə edilir. Bu hesablaşma formalarına dair qanunvericilik qaydaları da mövcuddur. 2006-cı ildən qüvvədə olan hesablar planı və onun tətbiqinə dair təlimatda veksellərlə hesablaşmaları uçota almaq üçün 211 №-li «Alıcılar və sifarişçilərin qısamüddətli kreditor borcları» adlı sintetik hesabın nəzdində «Alınmış veksellər» adlı subhesab nəzərdə tutulmuşdur. Lakin AR.Mərkəzi Bankı İdarə Heyətinin 21 may 1997-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Nağdsız hesablaşmaların aparılması qaydaları haqqında təlimat» da ödəmə tapşırıqları ilə hesablaşmaların (I I fəsil), çeklərlə hesablaşmaların (III fəsil), Akkreditivlərlə hesablaşmaların aparılması və uçot registrlərində qeydə alınması qaydaları öz əksini tapmışdır. Lakin nağdsız hesablaşmalarda xüsusi əhəmiyyət kəsb edən dünya praktikasında müvəffəqiyyətlə tətbiq olunan çıxılmış veksellərlə hesablaşmaların aparılması mexanizmi öz əksini tapmışdır.

Bizim fikrimizcə AR Mərkəzi Bankı veksellərlə hesablaşmaların tətbiqi və genişləndirilməsini təmin etmək məqsədilə veksellərlə hesablaşmaların aparılmasına dair təlimat hazırlamalıdır.

AR. Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilmiş «Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarına keçmək məqsədi ilə Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının 2003-2007 -ci illərdə hazırlanması və tətbiqi üzrə Proqramı»da 2006-cı ildə Debitor və Kreditorlarla hesablaşmaların uçotuna dair qaydaların hazırlanması nəzərdə tutulmuşdur. Bizim fikrimizcə bu normativ sənədin hazırlanması üçün məsuliyyət daşıyan AR Maliyyə Nazirliyi və AR Mərkəzi Bankı ölkənin təsərrüfat subyektlərində nağdsız hesablaşmalarda veksellərlə hesablaşmaların aparılması və

uçot registrələrində qeydə alınması mexanizminin yaradılmasının xüsusi diqqət yetirməlidir.

Kreditor borclannın tərkibində əmək ödənişi üzrə borclar da böyük yer tutur. Mühasibat balansı məlumatlarına görə kreditor borclannın ümumi həcmində əmək ödənişləri üzrə fəhlə və qulluqçulara olan borclannın payı 2014-cü ilin sonuna 9,2 %, 2015-ci ilin sonuna 3,43 % olmuşdur.

Qüvvədə olan hesablar planında işçi heyəti ilə hesablaşmalan uçota almaq üçün 533 №-li «Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan qısamüddətli kreditor borcları» hesablaşmalar» 538 №-li «Digər qısamüddətli kreditor borcları» adlı sintetik hesablar nəzərdə tutulmuşdur.

533 №-li «Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan qısamüddətli kreditor borcları» hesabının xarakteristikası 1-ci abzasda göstərilir ki, «Bu hesab müəssisənin siyahı sayına daxil olan və olmayan işçi heyəti ilə əməyin ödənişi (əmək haqqının bütün növləri ,mükafat, müavinət , işləyən pensiyaçılara təqaüd və başqa ödəmələr) , habelə həmin müəssisənin səhmləri və digər qiymətli kağızları üzrə ödənilən gəlirlər üzrə hesablaşmalar haqqında məlumatları ümumiləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Bu hesabın kreditində:

- Əməyin ödənişi üçün işçilərə hesablanmış məbləğlər (məsrəfləri və tədavül xərcləri uçota alan hesabların debeti);
- İşçilərin məzuniyyətləri üzrə hesablanan məbləğlər;
- Uzun müddət xidmətə görə ildə bir dəfə ödənilən mükafatlar;
- Dövlət sosial sığortasına ayırmalar hesabına hesablanmış müavinətlər, təqaüdlər və başqa bu qəbildən olan ödəmələr;
- Hesabat ilinin mənfəəti yaxud keçmiş illərin bölüşdürülməmiş mənfəəti hesabına işçi heyətinə ödəmələr;
- Ehtiyat fondu hesabına işçi heyətinə Ödəmələr və i.a əks etdirilir.

Beləliklə, 533 №-li «Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan qısamüddətli kreditor borcları» hesabının kreditində həm istehsal məsrəflərinə və tədavül xərclərinə daxil edilən

- 202, 203, 711, 721, 701, 731, 741 №-li hesabların debetinə silinən əmək haqqı məsrəflərinə və həm də digər mənbələr
- sosial sığorta təminatı, hesabat ilinin və keçmiş illər üzrə bölüşdürülməmiş mənfəət (ödənilməmiş zərər), ehtiyat kapitalı, qarşıdakı xərclər və ödəmələr üçün ehtiyat fondu hesabına ödənilən və 412, 522, 343, 801 № -li hesabların debetinə silinən əməyin ödənişi xərcləri uçota alınır.

Bizim fikrimizcə bilavasitə istehsal (tədavül) sferaları ilə əlaqədar əməyin ödənişi xərclərini və digər mənbələr hesabına ödənilən və müvafiq hesablara silinən əməyin ödənişinə yönəldilən məbləğləri ayrı-ayrı hesablarda uçota almaq məqsədə uyğun olardı. Bu halda istehsalın artım templəri ilə əmək haqqının artım templərinin nisbətlərini idarə etmək , habelə əmək məhsuldarlığının əmək haqqına nisbətən üstün artımına dair iqtisadi qanun tələblərinə riayət edilib-edilməməsini təyin etmək mümkün olardı.

III FƏSİL. DEBITOR VƏ KREDITOR BORCLARININ TƏHLİLİ METODİKASI

3.1. Təhlilin əhəmiyyəti, vəzifələri və informasiya mənbələri

Bazar münasibətləri şəraitində işləyən müəssisələrin maliyyə vəziyyəti, maliyyə sabitliyi və ödəniş qabiliyyəti ilk növbədə müəssisə aktivlərinin və kapital və öhdəliklərin, xüsusilə də dövriyyə aktivlərinin və tədiyyə öhdəliklərinin ümumi həcmində daha böyük xüsusi çəkiyə malik və son illərdə daimi artmaqda olan debitor və kreditor borclarının vəziyyətindən, onların strukturu və dinamikasından bilavasitə asılıdır. Bu səbəbdən də indi mülkiyyət formasından, təbəçiliyindən və mənsubiyyətindən asılı olmayaraq ölkənin ərazisində fəaliyyətdə olan bütün təsərrüfat subyektlərində idarəetmənin bütün mərhələlərində debitor və kreditor borclarının təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir.

Debitor və kreditor borclarının peşəkarcasına idarə edilməsi onlarla əlaqədar situasiyalara müasir tədqiqat üsullarından istifadə etməklə ətraflı təhlil edilməsini tələb edir. Bunsuz müəssisənin maliyyə vəziyyətini kompleks və sistemcə öyrənmək qeyri-mümkündür.

Fəaliyyətdə olan təsərrüfat subyektlərində təchizat, istehsal, satış və maliyyə fəaliyyətlərində çoxlu sayda, bir-birini təkrarlamayan hesablaşma münasibətləri və bunların nəticəsi olaraq debitor və kreditor borcları yaranır. Debitor borcları müəssisə kapitalının başqa təsərrüfat subyektlərində dövriyyəyə olmasını və başqa sahibkarlar üçün mənfəətin formalaşmasında iştirakını göstərir. Bu borcların həcmi artdıqca, ödəmə müddətləri gecikdirildikcə müəssisənin maliyyə fəaliyyəti qeyri-sabit və son nəticədə böhranə olur.

Debitor və kreditor borclarının idarə edilməsi pul axımının, gəlirlərin və xərclərin, müəssisə vəsaiti və onların mənbələrinin balanslaşdırılmasında həlledici rol oynayır. Buna görə də müəssisənin maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün debitor və kreditor borclarının hərəkəti daima öyrənilir, onların artıb azalması nəzarət altında saxlanılır. Buna baxmayaraq ölkənin ərazisində fəaliyyət göstərən həm

dövlət və həm də qeyri-dövlət müəssisələrində debitor borclann həcmi daim artmaqdadır. Belə bir şəraitdə müəssisənin təchizat , istehsal və kommersiya fəaliyyətlərinin son nəticədə isə maliyyə fəaliyyətinin effektivliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarını tam həcmdə aşkar etmək , habelə onların səfərbər edilməsini təmin edən təsərrüfatdaxili ehtiyatları aşkarlamaq və səfərbər etmək məqsədi ilə bütün debitor və kreditor borclar təhlil edilir.

Müasir şəraitdə debitor və kreditor borcların təhlili qarşısında duran osas vəzifələr aşağıdakılardır :

1. Debitor və kreditor borclarının ilin əvvəlinə , bazis dövrünə nisbətənartması yaxud azalmasını təyin etmək və qiymətləndirmək ;
2. Debitor və kreditor borclarının realhğını təyin etmək;
3. Hesabat dövrü və son illər ərzində debitor və kreditor borclarının strukturunda əmələ gələn dəyişiklikləri öyrənmək və qiymətləndirmək;
4. Debitor və kreditor borclarının azaldılmasını təmin edən təsərrüfatdaxili və təsərrüfatdan kənar ehtiyatları aşkara çıxarmaq və onlann səfərbər edilməsini təmin edən idarəetmə qərarları hazırlamaq;
5. Debitor borcların yaranmasının qarşısını almağa imkan verən nağdsız hesablama formalarını axtarıb tapmaq, müqavilə, kontrakt və sazişlərin bağlanması mərhələlərində bunlardan istifadə etmək;
6. Kreditor borclarla əlaqədar xərcləri və bunların effektivliyini təyin etmək;
7. Kreditor borclarla əlaqədar itgiləri təyin etmək və bunların azaldılmasını təmin edən tədbirlər planı hazırlamaq;
8. Debitor və kreditor borclarının dövr sürətini təyin etmək üçün və onun artmasına təsir göstərən tədbirlər planı hazırlamaq;
9. Vaxtı keçmiş borcların silinməsinin yaxud ödəmə müddətlərinin uzadılmasının sahibkar üçün faydalılığını təyin etmək;
10. Debitor, və kreditor borclarını proqnozlaşdırılmasını təmin etmək;
11. Yaxın gələcəkdə debitor və kreditor borcların dinamikasını proqnozlaşdırmaq və bu borcların müəssisənin maliyyə vəziyyətinə, maliyyə sabitliyinə , ödəniş qabiliyyətinə , dövriyyə aktivlərinin dövr sürətinə təsirini təyin etmək ;

12. Debitor və kreditor borclarının idarə edilməsində beynəlxalq praktikanı öyrənmək və onlardan milli mühasibat uçotu və hesabatı sistemində istifadənin mümkünlüyünü təyin etmək və i.a.

Debitor və kreditorları təhlil etmək üçün: Müəssisə balansından (əlavə №3), Mənfəət və zərər haqqında hesabatdan (xərclərin xüsusiyyəti üzrə) (Əlavə №5), Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatdan (Əlavə №2), Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabatdan (Əlavə №2) və digər hesabatlardan debitor və kreditor borclarının inventarizasiyası siyahılarından, malalanlarla, malsatanlarla, müəssisəyə xidmət göstərən digər təşkilatlarla məktublaşmalardan, digər rabitə əlaqələrinə dair sənədlərdən, müxtəlif təlimat materiallarından, qərar, əsasnamə, əmr və digər normativ sənədlərdən, təhlilin nəticələrini satan elmi təşkilatların xidmətlərindən, müəssisənin biznes planından, proqnoz materiallarından, inflyasiya səviyyəsini xarakterizə edən statistik informasiyalardan, istehsalat müqavilələrinin məlumatlarından, təchizat, istehsal, satış və maliyyə proseslərini idarə edən , bazanın infrastrukturunu öyrənən vəzifəli şəxslərin raportlarından və digər informasiya mənbələrindən istifadə edilir.

3.2. Debitor borclarının təhlilinin metodiki əsasları

Debitor borclarının təhlili zəmanət ilk növbədə mühasibat balansında aktivin üçüncü bölməsində verilən informasiyalardan istifadə etməklə son 5-10 ilin təmsilində bu borcların dinamikası öyrənilir. Bu cür təhlil işlərinin hansı istiqamətdə dərinləşdirilməsinin, başqa sözlə desək hansı borcların daha ətraflı təhlil edilməsinin zəruriliyini təyin etməyə imkan verir. Təhlil apardığımız «Azərtonelmetrotikinti» S.C -də 2011-2015-ci illərdə debitor borclarının dinamikasını xarakterizə edən göstəricilər ətrafı 1.8 sayılı analitik cəvəldə verilir.

cədvəl 1.8

Debitor borcların quruluşunun və dinamikasının təhlili

Göstəricilər	İllər				
	2011	2012	2013	2014	2015
A	1	2	3	4	5
1. Mallara, iş və xidmətlərə görə borclar, əvvəlki ilə nisbətən, %-lə	704478	792895	787072	812593	966094
2. Törəmə(qız) müəssisələrlə hesablaşmalar • əvvəlki ilə nisbətən %-lə	—	112,55	99,26	103,24	118,89
3. Büdcə ilə hesablaşmalar • əvvəlki ilə nisbətən %-lə	191025	43299	64470	64027	70409
4. Sair əməliyyatlar üzrə heyətlərlə hesablaşmalar əvvəlki ilə nisbətən %-lə	—	226,67	148,89	99,31	109,97
S. Sair debitorlarla hesablaşmalar əvvəlki ilə nisbətən %-lə	—	58182	31959	47151	94589
	—	-	54,93	147,54	200,61
4. Sair əməliyyatlar üzrə heyətlərlə hesablaşmalar əvvəlki ilə nisbətən %-lə	-	-	-	-	1446
S. Sair debitorlarla hesablaşmalar əvvəlki ilə nisbətən %-lə	46490	69854	28993	145950	144004
		15,02	415,06	50,34	98,67

Verilmiş avanslar	215	-	-	-	1053
Yekunu	770285	964230	912494	1069721	1275096
Əvvəlki ilə nisbətən %-lə	X	125,2	94,6	117,2	119,2

Analitik cədvəldə verilən məlumatlardan göründüyü kimi «Azertunelmetro-tikinti» səhmdar cəmiyyətini debitor borclar əvvəlki illə müqayisədə 2002-cu ildə 25,2%, 2013-ci ildə -5,4%, 2014-ci ildə 17,2 % və 2015-ci ildə 19,2 % artmışdır.

Debitor borclarının $\frac{3}{4}$ hissəsi mal, iş və xidmətlərə görə yaranan malalanlar və sifarişçilər tərəfindən ödənilməmiş məbləğlərdir. Mal, iş və xidmətlərə görə yaranan debitor borclar 2015-ci ildə 2011-ci ilə nisbətən $(966094 \times 100 : 704478) - 100 = 37,14$ % artmışdır.

Ümumiyyətlə, debitor borcların artımı müsbət hal kimi qəbul etmək olmaz. Çünki debitor borclar sahibkar kapitalının dövriyyədən çıxmasını, tam həcmdə qaytarılan şəraitdə isə dövriyyədən çıxmasını, tam həcmdə qaytarılan şəraitdə isə dövriyyədən çıxmış dövr ərzində gəlirsizliyini (başqalarına gəlir verdiyini) xarakterizə edir. Lakin unutmamaq olmaz ki, iqtisadiyyatın sabit inkişafı təmin olunmayan, gözə çarpan inkişafı, həm də bu inkişafı əlaqədar hesablaşmalar dövlət orqanları tərəfindən tənzimlənməyən, bəzən də ifliyasıya ilə üzləşən, mal, iş və xidmətlərin kreditə satışı üstünlük təşkil edən indiki bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə satışın miqyasları artıqca debitor borclarda artır. 1996-cı ildən sonrakı dövrlərdə ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində az da olsa gözə çarpan artım templəri öz növbəsində ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində, o cümlədən podrat tikinti təşkilatlarında da debitor borclannın artımına səbəb olmuşdur.

İndiki idarəetmə şəraitində kreditə satışın miqyaslarının artması ilə əlaqədar olaraq qısa bir müddət (1 aydan-3 ayadək) ərzində debitor borclarının artımı müsbət hal kimi qəbul edilir. Buna görə də debitor borcların artımını qiymətləndirmək üçün bütün debitor borcları, beynəlxalq praktikada olduğu kimi əmələ gəlməsi müddətləri üzrə qruplaşdırmaq tələb olunur. Lakin ölkənin təsərrüfat subyektlərində tərtib və təqdim olunan hesabatlarda debitor və kreditor borclar vaxt əlamətinə görə qruplaşdırılmır. Belə informasiyalar olmadığına görə normal və qeyri normal debitor

borcları ayrı-ayrılıqda təyin və təhlil etmək və onları qiymətləndirmək mümkün olmur.

Həmişə istinad etdiyimiz Rusiya Federasiyasının Maliyyə Nazirliyinin 13 yanvar 2010-ci il tarixli, 4-H Ne-li «Təşkilatların mühasibat hesabatlarının formaları haqqında» əmrinə əsasən mühasibat balansında, ona əlavə edilən 5 JSfb-li hesabat formasında, digər hesabat formalarında debitor borclar haqqında daha ətraflı məlumat verilir-3 ayadək 12 aydan yuxarı debitor borclar uçot registrlərində və hesabatlarda ayrı-ayrı qruplar üzrə verilir. Burada 3 aydan çox ala bilmədikləri debitor borclar;-üç aydan başlayaraq qeyri-normal borclar sayılır.

5 №-li «Mühasibat balansına əlavə» formasında «Debitor və kreditor borclar» adlı ikinci bölmədə qısamüddətli və uzun müddətli debitor və kreditor borclar üzrə qalıqlar və onların hərəkəti haqqında məlumatlar ödəmə vaxtı keçmiş və üç aydan çox bir müddətdə ala bilmədikləri borclar ayrı-ayrılıqda göstərilir. Burada alınmış və verilmiş veksellər, habelə göndərilmiş məhsula (mala), təhvil verilmiş işlərə, görülmüş xidmətlərə görə debitor borclar (faktiki maya dəyəri ilə) haqqında informasiyalar verilir.

Bizim fikrimizcə RF -da istifadə olunan və mühasibat balansına, əlavə olunan 5 №-li forma Azərbaycanın maliyyə hesabatının tərkibinə daxil edilərsə, debitor borclarını daha dərinlən təhlil etməyə, habelə bu borcların hərəkətini effektiv idarə etməyə imkan verə bilər.

Debitor borclarının ayrı-ayrı növlərinin yaranması mənbələri və onların alınması-azaldılması yolları da fərqlənir. Məsələn, hesabat dövrü ərzində büdcəyə artıq ödənilmiş ödəmələr üzrə borcları növbəti hesabat dövrü ərzində ƏDV, aksiz vergisi, əmlakdan vergi, gəlirdən vergi, mənfəətdən vergi, və d. vergi və rüsumlar üzrə büdcəyə çatması məbləğləri azaltmaqla yaxud da korrekte etməklə tənzimləmək mümkün olduğu halda mal, iş və xidmətlərə görə debitor borclarının tənzimlənməsində təsərrüfat subyektlərinin belə imkanları yaxud da qanunla müdafiə səlahiyyətləri olmur. Sair əməliyyatlar üzrə heyətlərlə hesablaşmalarda yaranan borcları (213 №-li hesab) onların əmək haqlarından (533 №-li hesab) tutmaq imkanları olduğu halda, sair debitorlarla hesablaşmalarda yaranan borcları

tənzimləmək üçün belə imkanlar yoxdur. Buna görə də debitor borclarının təhlili zamanı son bir neçə ilin təmsalında onların strukturunda əmələ gələn dəyişikliklər öyrənilir. Debitor borclannın struktur təhüli təhlil işlərinin hansı istiqamətdə dərinləşdirilməsinin zəruriliyini təyin etmək üçün zəruridir.

Tədqiqat obyektı kimi seçdiyimiz «Azərtunelmetrofikinti» səhmdar cəmiyyətinə debitor borclannın strukturuna dair məlumatlar aşağıdakı 3.2 saylı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 1.9.

Debitor borclarının strukturunun və dinamikasının təhlili (ilin sonuna olan məlumatlar üzrə)

№	Göstəricilər	İllər							
		2012		2013		2014		2015	
		Məbləği, min manatla	Yekuna nisbətən %-lə	Məbləği, min manatla	Yekuna nisbətən %-lə	Məbləği, min manatla	Yekuna nisbətən %-lə	Məbləği, min manatla	Yekuna nisbətən %-lə
1	Mallara, iş və xidmətlərə görə borclar	792895	82,2	787072	86,4	812593	76,0	966094	75,1
2	Törəmə (qız) müəssisələri ilə hesablaşmalar (78)	43299	4,5	64470	7,00	64027	6,0	70409	5,5
3	Büdcə ilə hesablaşmalar	58182	6,1	31959	3,5	47151	4,4	94589	7,4
4	Sair əməliyyatlar üzrə heyətlərlə hesablaşmalar (73)	-	-	-	-	-	-	1053	0,8
5	Sair debitorlarla hesablaşmalar	69894	7,2	28993	3,17	145950	13,6	144004	11,2
	Yekun	964270	100,0	912494	100,0	1069721	100,0	1276149	100,0

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi ilin sonuna debitor borcların 2012-cu ildə 7,2 %-i, 2012-ci ildə 3,17 % , 2014-ci ildə 13,6 %-i və 2015-ci ildə 11,2 %-i reallaşdırılan, təhvil verilən mal ,iş və xidmətlərə görə borclar təşkil edir. Bu səbəbdən də debitor borclarının azaldılması ehtiyatların bu borclarda axtarmaq lazımdır. Lakin təqdim edilən hesabatlarda mal , məhsul , iş və xidmətlər satışı ilə əlaqədar yaranan debitor borclar haqqında kifayət qədər informasiya olmadıqlarına görə onları ətraflı, daha dərinlən təhlil etmək mümkün olmur.

Debitor borclarının dövr sürətinə dair göstərici onların idarə edilməsinin effektivliyini təyin edən əsas keyfiyyət göstəriciləridir. Qərbl ölkələrin təcrübəsində debitor borclarının təhlilində bu göstəricidən geniş istifadə edilir. Bunun üçün debitor borclarının orta illik qalıqla və hesabat dövrü ərzində debitor borclu təşkilatlarından alınan borclara dair məlumatlardan istifadə edilir.

Mühasibat balansmda və digər hesabat formalarında debitor borclarının ilin əvvəlinə sonuna məbləğlər barədə məlumatlar verilir. Bir sıra iqtisadçılar bu iki məbləğin cəmini 2-ə bölməklə debitor borclarının orta illik məbləğini təyin etməyə məsləhət bilir. Lakin bunların təklifi ilə razılaşmaq olmaz . Çünki, əksər müəssisə və təşkilatlarda ilin ayrı-ayrı aylarda malalanların ünvanına yola salınan malın , məhsulun , sifarişçilərə təhvil verilən işlərin , görülmə işlərin miqdarı eyni olmur. Mövsümü məhsul buraxan , təbii iqlim şəraitinin təsiri altında ilin bozi aylarında istehsalın həcmli azalan (məsələn, tikintidə) , habelə sifarişlərlə məhsul buraxan müəssisələrdə bu fərq daha böyük olur.

Bizim fikrimizcə debitor borc barədə ilin əvvəlinə olan məbləğin 50 % -ni , sonrakı aylarda hər ayın 1-nə 100 %-ni gələn ilin yanvarın birinə borc məbləğinin 50 %-ni cəmləyib (sürətdəli rəqəm olur) 13-1 -ə bölməklə debitor borcun orta illik məbləğini təyin etmək daha dürlüst olar.

Orta debitor borcu məbləği qalıqlı 365-ə vurub hesabat ili ərzində daxil olmuş debitor borcu məbləğinə bölməklə debitor borcunun ödənilməsinin gün hesabı ilə orta dövrü təyin edilir. Bunu aşağıdakı şərti misaldan daha aydın görmək olar.

cədvəl 1.10

Debitor borclarının dövr sürətinin təhlili.

Göstəricilər	Keçən ildə	Hesabat ilində	Kənarlaşma +,-
A	1	2	3
1 .Debitor borclarının ortaillik qalığı , manatla	872600	884560	+11960
2.11 ərzində debitor borclar daxil olmuşdur, manatla	1826660	1013640	-803020
S.Debitor borclarının dövr sürəti, gün.	174	318	-144
4.Orta hesabla 1 gündə daxil olmuşdur, manatla (sət 2:365)	5004,5	2777	-2227,5

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi hesabat ilində debitor borclarının dövr sürəti keçən illə müqayisədə 144 gün azalmışdır. Debitor borclarının dövr sürətinin azalması hesabma müəssisənin pul gəliri $-144 \times 5004,5 = 720640$ manat azalmışdır.

Təhlil zamanı debitor borclarının vəziyyətini ayn-ayrı borclu təşkilatlar üzrə , xüsusilə də daimi hesablaşma münasibətlərində olan başqa sözlə desək , uzun bir dövr ərzində (on illərlə) mal, məhsul olan (iş və xidmətləri sifariş verən) təşkilatlarla hesablaşmaların vəziyyətini ətraflı öyrənmək, onlarla iqtisadi əlaqələrin davam etdirilməsinin mümkünlüyünü təyin etmək lazımdır.

Debitor borclarının təhlili zamanı büdcə orqanlarma, büdcədən kənar fondlara artıq ödəmələrlə əlaqədar olaraq yaranan debitor borclannın tənzimlənməsi ilə əlaqədar tədbirlər daha ətraflı öyrənilir.

3.3. Kreditor borclarının təhlilinin metodiki əsasları

Kreditor borclar cəlb edilmiş vəsait mənbələrinin ümumi həcmində həlledici rol oynayır. Hesabat məlumatlarından göründüyü kimi vəsait mənbələrinin ümumi həcmində cəlb edilmiş vəsaitlərin payı 2011-cu ilin sonunda 51,00 % , 2012-ci ilin sonunda 58,52%, 2013-ci ilin sonunda 69,33 % və 2014-ci ilin sonunda 77,45% miqdardır olmuşdur.

Vəsait mənbələrinin ümumi həcmində cəlb edilmiş vəsaitin payının 2011-cü

ildəki 51,00 % -dən 2014-ci ildə 38,71 %-dək azalması səhmdar cəmiyyətinin fəaliyyətində böyük müsbət haldır. Bu hər şeydən əvvəl müəssisənin mənfəətlə işləməsi ilə əlaqədardır. 2013-ci ilin hesabatı üzrə müəssisənin balans mənfəəti 88565 manat olduğu halda, 2014-ci ildə bu göstərici 184126 manatadək , yaxud 2 dəfədən çox artmasıdır ($184126 \times 100 : 88565 - 207,9 \%$).

Bunun nəticəsidir ki, S.C-ndə cəlb edilmiş vəsait məbləği 2013-ci ildəki 831502 manatdan 2014-ci ildə 999487 manatadək yaxud 20,2 % [$(999487 \times 100 : 831502) - 100$] artıq halda vəsait mənbələrinin ümumi həcmində cəlb edilmiş vəsaitin xüsusi çəkisi 47,43 % -dən 38,71 % -dək aşağı düşmüşdür.

Cəlb edilmiş vəsaitlərin ümumi həcmində kreditor borclar həlledici rol oynayır. Mühasibat balansı məlumatına görə kreditor borclar bütün cəlb edilmiş vəsait mənbələrinin 2013-ci ilin sonuna 69,33 %-ni və 2014-ci ilin sonuna 77,45 %-ni təşkil etmişdir.

Həmin dövrdə kreditor borclar 864934 manatdan 937413 manatadək yaxud 8,37 % artmışdır.

Mühasibat balansı məlumatlarına görə «Azərtunelmetrotikinti» səhmdar cəmiyyəti 2011-2014-ci illərdə uzun və qısamüddətli bank kreditlərindən , kənar təşkilatların uzun və qısamüddətli borclarından istifadə etməmişdir. Səhmdar cəmiyyətinin rəhbərliyi faiz ödəmələri formasında xərclərlə başa gələn , bəzən də qaytarılması müddətlərinə riayət edilmədikdə (gecikdirildikdə) ağır iqtisadi sanksiyalar tətbiq edilən bank kreditlərindən və kənar təşkilatların borclarından istifadə etmək əvəzinə alınan xammal və materiallara , mallara , kənar təşkilatlardan alınan istehsal və qeyri istehsal xarakterli iş və xidmətlərin dəyərinin ödənilməməsinə , yəni borcların qaytarılmamasına üstünlük vermişdir. Bunun nəticəsidir ki, 2001-2004-ci illərdə bütün debitor borclarının 70-80 %-ini mallara, iş və xidmətlərə görə kənar təşkilatlara olan borclar (60,76-cı hesablar) təşkil edir. Bunu debitor borcların strukturuna aid aşağıdakı 3.4 sayılı analitik cədvəldən daha aydın görmək olar.

cədvəl 1.11

Kreditor borclarının dinamikası və strukturunun təhlili.

Kreditorlarla hesablaşmalar	İlin sonuna							
	2011-cü ilin		2012-ci ilin		2013-ci ilin		2014-ci ilin	
	Məbləği manatla	Yekuna nisbətən % -lə	Məbləği manatla	Yekuna nisbətən % -lə	Məbləği manatla	Yekuna nisbətən % -lə	Məbləği manatla	Yekuna nisbətən % -lə
A	1	2	3	4	5	6	7	8
1. Mallara , iş və xidmətlərə görə (531)	456757	51,90	502549	58,52	599662	69,33	726011	77,45
2. Əmək ödənişləri üzrə (533)	68358	7,60	84168	9,80	80885	9,34	32163	3,43
3. Sosial sığorta və sosial təminat üzrə (522)	40958	5,00	23240	2,70	20248	2,34	18598	1,98
4. Törəmə müəssisə lərə (432)	41453	4,70	67513	7,86	64669	7,40	77487	8,27
5. Büdcədən- kənar ödənişlər üzrə (523)	24279	2,7	44610	5,10	26673	3,08	-	«
6. Büdcə ilə hesablaşma lar (521)	151072	17,00	19202	2,20	22419	2,60	48559	5,18
7. Sair kreditorlarla hesablaşma-r	107738	12,00	117451	13,82	50378	5,91	34595	3,69
Yekunu	890615	100	858733	100	864934	100,0	937413	100
Əvvəlki ilə nisbətən % -lə	X	X	96,42		100,72		108,37	

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi kreditor borclarının 2011-cü ildə 51,00 % -i, 2012-ci ildə 58,52 %, 2013-ci ildə 69,33 %-i və 2014-cü ildə 77,45 %-i reallaşdırılan məhsul, mal, iş və xidmətlərə görə yaranan borclardır. Bu qəbildən olan borcların xüsusi çəkisinin 51,00 %-dən 77,45 %-dək yaxud 25,30 % artmasını podrat tikinti təşkilatında kreditor borclarının idarə edilməsində , başqa sözlə desək malsatanlarla bağlanmış müqavilələr üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi ilə izah

olunur.

Maraqlı burasıdır ki, 2014-ci ilin sonuna kreditor borclarının ümumi həcmi 2011-cu illə müqayisədə $(937413 \times 100 : 890615) - 100 = +8,37\%$ artdığı halda mallara, iş və xidmətlərə görə malsatanlara olan borclar $(726011 \times 100 : 456757) - 100 = +58,95\%$ artmışdır.

Bütün kredit borclar ilə müqayisədə mallara , iş və xidmətlərə görə borcların $58,95 - 8,37 = +50,58\%$ üstün artımı podrat tikinti təşkilatı tərəfindən borcların qaytarılmasında Özləri üçün effektiv metodların seçilməsi ilə izah olunur. Beləki, sosial sığorta və sosial təminat üzrə , büdcədən kənar ödənişlər üzrə və büdcəyə olan borclar üzrə tədiyyələr vaxtında yerinə yetirilmədikdə ciddi iqtisadi sanksiyalar tətbiq edilir, yəni peniya və cərimələr alır, həm də bu qəbildən olan borclar müvafiq orqanların tapşırığı ilə müəssisələrin hesablaşma hesabından mübahisəsiz silinir.

Bu səbəbdən də 2014-ci ildə 2011-cu illə müqayisədə 2014-ci ildə Sosial sığorta və sosial təminat üzrə borclar 40958 manatdan 18598 manatadək başqa sözlə desək 22359 min manat azalmış, 2014-ci ilin sonuna büdcədən kənar ödənişlər üzrə borclar olmamışdır.

2014-ci ildə 2013-cu illə müqayisədə büdcəyə olan borclar $151072 : 48559 - 3,1$ dəfə , sair kreditorlarla hesablaşmalarda yaranan borclar isə $107738 : 34595 - 3,1$ dəfə azalmışdır.

Tədiyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsində doğma-ögeyliq münasibətləri daimi malsatanların itirilməsinə , maddi -texniki təchizatın ahəngdarlığının pozulmasına səbəb ola bilər.

3.4. Debitor və kreditorlarla hesablaşmaların beynəlxalq praktikaya uyğun təkmilləşdirilməsi problemləri

Debitor və kreditorlarla hesablaşmaların mühasibat uçotu və təhlilin Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarma uyğunlaşdırılmasının zəruriliyini AR Prezidentinin 2002-ci il 26 dekabr tarixli, 827 №-li Fəraman 6-cı bəndinin icrasını təmin etmək məqsədi ilə AR Nazirlər Kabinetinin 20 fevral 2003-cü il tarixli, 29 №-li qərar ilə təsdiq edilmiş «Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarma keçmək məqsədi ilə Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının 2003-2007-ci illərdə hazırlanması və tətbiqi üzrə PROQRAM» dan daha aydın görmək olar. Bu nüfuzlu normativ sənəddə 2004-cü ildə «Büdcə ilə hesablaşmaların uçotu» na və «Lizinq əməliyyatlarının uçotu» na, 2005- ci ildə «Təsisçilərlə hesablaşmaların uçotu» na, «Əməyin ödənişi və sair əməliyyatlar üzrə işçi heyəti ilə hesablaşmaların uçotu» na, «Təsərrüfatdaxili və törəmə (asılı) müəssisələrlə hesablaşmaların uçotu»na, 2006-cı ildə «Debitor və kreditorlarla hesablaşmaların uçotu» na və «Kreditlərin, borcların və məqsədli maliyyələşdirmənin uçotu» na dair normativ sənədlərin hazırlanması və tətbiqini nəzərdə tuturdu. Bu göstərilən normativ-hüquqi sənədlər hazırlanmış və indi tətbiq edilir.

Bu normativ sənədlərin hazırlanması və tətbiqi işlərinin icrasının böyük səlahiyyətlərə malik dövlət orqanlarma AR Maliyyə Nazirliyinə, İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinə, Dövlət Statistika Komitəsinə, Vergilər Nazirliyinə, Mərkəzi Banka həvalə edilməsi də hesablaşmaların uçotu və təhlilinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasının zəruriliyini bir daha sübut edir.

Beynəlxalq praktikada debitor borclarının səviyyəsi bir çox amillərlə təyin edilir: məhsulun növü, bazarın tutumu, bazarın həmin malla dolması səviyyəsi, müəssisədə qəbul edilmiş hesablaşmalar sistemi və i.a. Axırncı amil maliyyə menedjeri üçün çox vacibdir.

Nağd pul və kreditə satış hesablaşmaların əsas növləridir. İqtisadiyyatın qeyri-sabitliyi şəraitində, xüsusilə də ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə baş alıb gedən qeyri-sabitlik şəraitində qabaqcadan Ödəmə ən yaxşı

hesablaşma forması sayılır.

Dünya praktikasında nağdi ödəmə manatla bəzən də xarici (ölkənin pul vahidi ilə, məsələn dollar, funt sterlinq və i.a), kredit kartoşkalann ya da debet kartoşkaların köməyi ilə həyata keçirilir. Son illərdə Rusiya Federasiyasının bir sıra iri bankları kredit kartoşkaları buraxmağa başlamış və bu kartoşkalarla hesablaşmaların apanılması borcların azaldılmasına xeyli müsbət təsir göstərmişdir.

Debitor borclarının təhlili və idarə edilməsi xüsusi dövriyyə vəsaitinin dövriyyədən çıxanması sərfəli olmayan infliyasiya dövründə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Gözlənilməyən situasiyalarla qarşılaşan bazar iqtisadiyyatı şəraitində hesablaşmalarda olan vəsaitin dövr sürətinə nəzarətin təşkili debitor borclarının idarə edilməsində zəruridir. Dövr sürətinin dinamika da artımı debitor borcların idarə edilməsində müsbət hal hesab olunur. Bu problemin həllində potensial malalanların seçilməsi və kontraktlarda nəzərdə tutulan malların dəyərinin ödənilməsi şərtlərinin müəyyən edilməsinin böyük əhəmiyyəti olur.

Seçmə qeyri-formal meyarların köməyi ilə həyata keçirilir: keçmişlərdə hesablaşma intizamının gözlənilməsi, ahcılar tərəfindən tələb olunan malların dəyərinin ödənilməsinin proqnoz maliyyə imkanları, cari ödəmə qabiliyyəti səviyyəsi, maliyyə sabitliyi səviyyəsi, malsatan müəssisənin iqtisadi və maliyyə şəraiti və i.a. təhlil üçün tələb olunan informasiya onların nəşr etdikləri hesabatlardan, ixtisaslaşdırılmış informasiya aqentliklərindən, qeyri-formal mənbələrdən əldə etmək olar.

Bir qayda olaraq qərb ölkələrində daimi müştərilər malların dəyərini kredit qaydasında ödəyir ki, bunun da şərtləri bir çox amillərdən asılı olur. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə «2/10 mam 30» sxemi geniş yayılmışdır. Bunun mahiyyəti belədir:

A) Malalan malın dəyərini rıal qəbul edən andan sonrakı 10 gün ərzində ödədikdə 2 faizli güzəşt alır;

B) Malm dəyərinin ödənilməsi kredit dövrünün 11-ci günündən 30-cu gününədək həyata keçirildikdə malalan malın dəyərini 100 % ödəyir ;

V) Ay ərzində ödənilməyən halda isə malalan əlavə cərimə ödəməli olur. -

cərimənin həddi müddətdən asılı olur.

Debitor borclarına nəzarət 0-30 gi'mədək ; 31-60 günədək ; 61-90 günədək: 91-120 günədək ; 120 gündən yuxarı borc qrupları üzrə həyata keçirilir. Lazımı olan ehtiyatı yaratmaq məqsədi ilə ümitsiz borclara xüsusi nəzarət yetirilir. Debitor borclarının təhlili və onlara nəzarət dinamikada hesablanan nisbi və mütləq göstəricilərin köməyi ilə də həyata keçirilir. Bunun üçün mühasibat balansına əlavə edilən 5 Ne-li formada verilən vaxtı keçmiş borclara dair göstəricilərlə yanaşı debitor borclarının ödənilməsi əmsalından da istifadə edilir. Bu əmsal əsas fəaliyyət üzrə debitor borclarının orta məbləğini satışdan alınan məbləğə bölməklə təyin edilir.

Malalanlara məktubla müraciət, telefon əlaqələri, şəxsi görüşlər , borcların xüsusi təşkilatlara satışı da xarici ölkələrdə debitor borclannın ödənilməsini təmin edən, xarici ölkələrdə ən çox istifadə olunan üsullardır.

Kreditor borclannın təhlili zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, onlar eyni zamanda debitor borclarının Örtülməsi mənbəyidir. Buna görə də təhlil zamanı debitor və kreditor borcların tutuşdurmaq tələb olunur. Debitor borcların kreditor borclarından çox olması xüsusi kapitalın debitor borcu formasından dövrüyyodən çıxmasını göstərir.

Bəzən debitor borclarının kreditor borclarından çox olması onların idarə edilməsində müsbət hal hesab edilir. Bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Çünki, hər bir müəssisə malalardan, sifarişçilərdən debitor borclarının ala bilməsindən asılı olmayaraq kreditor borclannı, xüsusilə də mübahisəsiz alınan, iqtisadi sanksiyalar tətbiq edilən kreditor borclarını ödəməyə borcludur. Buna görə də borcları təhlil edən zaman, müvəqqəti dövrüyyodən çıxmış vəsait kimi qəbul edilən debitor borclarını ayrı-ayrılıqda təhlil etmək məqsədə uyğundur.

Borcların idarə edilməsində şübhəli borclar üzrə ehtiyatlar haqqında məlumatların və ödənilməmiş debitor borclarla əlaqədar itgilərin təhlilinə xüsusi diqqət yetirmək tələb olunur.

Lakin ölkəmizdə «Mühasibat uçotu haqqında» AR Qanununda şübhəli borclar üzrə ehtiyatın yaradılması nəzərdə tutulduğu halda nə dövlət və nə də qeyri-dövlət müəssisələrində bu məqsədə ehtiyat yaradılmır. İnkişaf etmiş kapitalist ölkələrində

hesabatın hazırlanması prosesində debitor borclarının ümumi məbləğinə müəyyən faiz nisbətində ehtiyatın yaradılması təcrübəsi geniş yayılmışdır.

Debitor borclarının ümitsizliyi onların yaranması müddətlərindən bilavasitə asılıdır. Məsələn, ABŞ-da aparılan tədqiqatların nəticələri göstərir ki, 30 günədək ödənilməmiş debitor borclarda ümitsizlik 4 %; 31-60 günlük borclarda-10 %; 61-90 günlük borclarda-17 % ; 91-120 günlük borclarda -26 % və i.a miqdarında olur.

Bizirə fikrimizcə debitor və kreditor borclarının idarə edilməsində, təhlilində, ümitsiz borcların örtülməsi üçün ehtiyatların yaradılmasında, veksellərlə hesablaşmalarda, debitor borclarını daha tez ödəyən maləlanlara malsatan tərəfindən güzəştlərin verilmosində , kontraktlarda (müqavilələrdə) nəzərdə tutulan ödəmə müddətlərinə riayət edilməyən hallarda qiymət əlavələrinə (faiz ödəmələrin) alınması və i.a. təcrübəsinin ölkəmizin təsərrüfat subyektlərində tətbiqi debitor və kreditor borclarının azaldılması üçün zəruridir.

NƏTİCƏ

Debitor borclar müəssisə aktivlərinin, kreditor borclar isə müəssisənin kapital və öhdəliklərinin əsas hissəsini təşkil edir. Buna görə də dövrüyyə aktivlərinin və tədiyyə öhdəliklərinin idarə edilməsi ilə əlaqədar problemlərin həllində bu borcların uçotu və təhlili ilə əlaqədar problemlərin bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmənin tələblərinə uyğun tənzimlənməsi böyük xalq təsərrüfat əhəmiyyəti kəsb edən iqtisadi, siyasi və təşkilati məsələlərdən biridir.

Tədqiqat materiallarından göründüyü kimi ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində fəaliyyətdə olan təsərrüfat subyektlərində, o cümlədən tədqiqat obyektini kimi seçdiyimiz səhmdar cəmiyyətində həm debitor borc məbləğləri və həm də kreditor borc məbləğləri, habelə bunlarla əlaqədar olaraq yaranan qarşılıqlı hesablaşmalarda yaranan ödəmə vaxtı keçmiş borclar ilbəil artmaqdadır və indi idarəolunmaz bir həddə çatmışdır.

Tədqiqat materiallarının təhlilindən göründüyü kimi borcların o cümlədən ödəmə vaxtı keçmiş borcların yaranması və ilbəil artması müəssisə rəhbərlərin, mühasiblərin, menecmentlərin, maliyyəçilərin, sahibkarların, təsisçilərin, investorların, habelə bu işdə maraqlı olan dövlət idarəetmə orqanlarının hesablaşma münasibətlərinə laqeyd münasibəti kimi qəbul etmək olmaz.

Tədqiqatın nəticələrindən məlum olur ki, debitor və kreditor borcların artmasının, vaxtı keçmiş borcların yaranmasının başlıca səbəbi bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə (1995-2000-ci illər) tələm-tələsik hazırlanan qanunverici və normativ sənədlərdə olan boşluq, çatışmamazlıq və nöqsanlarla əlaqədardır. Bunu AR Nazirlər Kabinetinin 2003-cü il 20 fevral tarixli, 29 Ny-ii qərarı ilə təsdiq edilmiş «Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarına keçmək məqsədi ilə Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının 2003-2007-ci illərdə hazırlanması və tətbiqi üzrə PROGRAM» dan daha aydın görmək olar. Həmin proqramda mühasibat uçotunun tənzimlənməsini təmin edən və normativ sənədlərlə yanaşı (ümumi xarakterli) «Büdcə ilə hesablaşmalar»ın uçotu, «Lizinq» əməliyyatlarının uçotu, «Təsisçilərlə hesablaşmalar»ın uçotu, «Əmoyin ödənişi və sair əməliyyatlar üzrə işçi heyəti ilə hesablaşmalar»ın uçotu, «Təsərrüfat daxili və törəmə (asılı) müəssisələrlə hesablaş-

malar»ın uçotu, «Debitor və kreditorlarla hesablaşmalar»ın uçotu, «Kreditlərin, borclann və məqsədli malliyələşdirmələr»in uçotu üzrə yeni, beynəlxalq uçot standartlarına uyğun normativ sənədlərin hazırlanması idarəetmədə böyük səlahiyyətlərə malik olan AR Malliyə Nazirliyi, İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi , Dövlət Statistika Komitəsi , Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, AR Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi, Mərkəzi Bank və idarəetmə orqanlarına həvalə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələrinə istinad etmək və aşağıdakı təkliflərin iroli sürülməsini məsləhət bildik.

1. Debitor və kreditor borclannm 70-80 %-ə qədərini, bəzən də daha çox hissəsinə mallarm, məhsullarm, iş və xidmətlərin satışı ilə əlaqədar yaranan borclardır. İqtisadi ensiklopediyalardan, digər ensiklopediyalardan, iqtisadi terminlər lüğətlərindən habelə qorb ölkələində nəşr olunmuş mühasibat uçotuna dair dərslik və monoqrafiyalardan, məhsul, iş və xidmətlər satışı əməliyyatlarını uçota alaraq üçün nəzərdə tutulmuş beynəlxalq standartlardan göründüyü kimi dünya ölkələrində nağdsız hesablaşmalarda malalanlara, sifarişçilərə təhvil verilmiş , onların ünvanma yola salınmış malın, məhsulun, iş və xidmətlərin satış qiyməti ilə dəyəri malsatamn hesablaşma yaxud valyuta hesabına daxil olduqdan sonra onlar reallaşdırılmış sayılır və hesablaşma məbləğləri «Satış» hesabının kreditində və «Malalanlarla və sifarişçilərlə hesablaşmalar» hesabının kreditində əks etdirilir. Beynəlxalq praktikada qəbul edilmiş qaydadan fərqli olaraq vergi qanunvericiliyinə tabe edilmiş milli mühasibat uçotu sistemində hesab-faktura yazılan anı satış am hesab edilir, Vergi qanunvericiliyində nəzərdə tutulur ki, malalanın ünvanma yola salınan, onlara təhvil verilən məhsul, iş və xidmətlərə aid hesab-faktura 5 gündən gec olmayaraq yazılmalıdır. Aksizli mallar satışında isə hesab-faktura yazılmadan aksizli malları müəssisənin ərazisindən çıxartmaq qadağandır. Beləliklə malın, məhsulun (işin, xidmətin) qəbul edilib-edilməməsindən, hansı keyfiyyətdə və qiymətdə qəbul edilməsində, yolda əskikgəlməsindən və i.a hesablaşma qiymətinə təsir göstərən digər əlamətlərdən asılı olmayaraq onların satış qiyməti, nəqliyyat xərcləri, ƏDV, aksiz vergisi məbləğində debitor borc, eyni zamanda ƏDV və aksiz vergisi məblə-

ğində kreditor borc yaranır. Aym sonunda «Satış» hesabı bağlandıqdan sonra isə mənfəətdən vergi və gəlirlərdən vergi üzrə büdcəyə ödəmələrə aid borclar da yaranır. Bütün vergilər pulla ödənilir, Pul daxil olmamışdan sadaladığımız vergilər hesablandığına və növbəti aym 15-dək ödəməli olduğuna görə təsərrüfat subyektləri büdcəyə və büdcədən kənar fondlara borcları ödəyə bilmir, qüvvədə olan qanuna görə təsərrüfat subyektləri büdcəyə və büdcədən kənar fondlara borcları ödəmə müddətləri gecikdirildikcə peniya və cərimələr hesablanır və nəhayət tədiyyə öhdəlikləri daha da artır.

Bizim fikrimizcə bu qəbildən olan borcların yaranmasının və artmasının qarşısını almaq üçün qanunvericilikdə hesab-fakturanın yazılması anının satış anı kimi qəbul edilməsi qaydasını ləğv etmək məqsəduyğundur. Nağdsız hesablaşmalarda malın, məhsulun, işin, xidmətin dəyərini (ədv və aksiz vergisi də daxil etməklə) malsatanlar və sifarişçilər tərəfindən ödənildikdən sonra onları reallaşdırılmış hesab etmək və satış hesabının kreditində qeyd etmək məqsəduyğundur. Həm də bu halda debitor və kreditor borclara mənfəətə, pul gəlirlərinə aid real göstəricilər alınır. 2. Debitor borclarının artmasının başlıca səbəblərindən biri də hüquq ədəbiyyatı tərəfindən 1999-cu ildə nəşr olunmuş Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində debitor borclarının iddia müddəti və iddialara baxılması qaydalanna aid maddələrin olmamasıdır. Həmişə istinad etdiyimiz Rusiya Federasiyasında mal, məhsul, iş və xidmətlər satışı ilə əlaqədar yaranan debitor borclar üzrə iddia müddəti müqavilədə nəzərdə tutulan ödəniş müddətindən 3 ay sonra, yəni dördüncü ayda iddia şikayəti yazmaq nəzərdə tutulur.

Bizim fikrimizcə ölkəmizin təsərrüfat subyektlərində debitor -kreditor borclarının 70-80 % -dən çoxunun mal, məhsul, iş və xidmətlər satışı (atışı) ilə əlaqədar olduğuna görə bu borclarla əlaqədar iddia müddətlərinin, habelə iddialara baxılması mexanizminin Mülki Məcəllədə dəqiq göstərilməsi və onların icra mexanizminin təyin edilməsi borcların azaldılması və vaxtı keçmiş borcların yaranmasının qarşısını alması üçün zəruridir.

3. «Mühasibat uçotu haqqında» AR Qanunun 22.5 -ci maddəsində göstərilir ki, «İddia müddəti keçmiş debitor borcları, alınması (tutulması) mümkün olmayan

digər ümidsiz borclar müəssisə rəhbərinin qərarı ilə təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə silinir». 20.6-cı maddəsində göstərilir ki, «İddia müddəti keçmiş kreditor və deponent borc məbləğləri Dövlət büdcəsinə köçürülür». Aydındır ki, müəssisədə vaxtı keçmiş debitor borclarının mənfəətin azalması hesabına silinməsi müəssisənin imicini aşağı salır, xüsusi dövriyyə vəsaitinin azalmasına səbəb olur. Ödəmə vaxtı keçdiyinə görə silinən kreditor borclannın büdcəyə köçürülməsi, başqa sözlə desək AR. Milli Bankı İdarə Heyətinin 21 may 1997-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş 8 Ne-li «Nağdsız hesablaşmaların aparılması qaydaları haqqında təlimat» a uyğun olaraq ödəyicinin hesabından mübahisəsiz silinməsi kreditor borclu müəssisənin də vəsaitin azalmasına səbəb olur. Deməli «Mühasibat uçotu haqqında» AR-ın Qanununa görə mal, məhsul, iş və xidmətlər satışı üzrə qarşılıqlı hesablaşmalarda yaranan debitor və kreditor borclarının silinməsi nə malsatan və nə də malalan üçün sərfəli olmur. Buna görə də debitor və kreditor borclu təşkilatların rəhbərləri ödəmə müddətlərinin uzadılmasında razılaşırlar və beləliklə də borcların ödənilməsi müddətləri uzanır, müəyyən müddət keçdikdən sonra problemin həlli mümkünsüz olur. Son nəticədə ödəmə müddəti keçmiş, ümidsiz borclar yaranır.

Bizim fikrimizcə borcların azaldılması problemini həll etmək üçün ilk növbədə inkişaf etmiş xarici ölkələrdə olduğu kimi bütün təsərrüfat subyektlərində ümidsiz borclarm silinməsi üçün ehtiyat yaratmaq lazımdır. Bunun üçün AR Maliyyə Nazirliyi tərəfindən müvafiq təlimatın hazırlanması zəruridir.

4. Qüvvədə olan Qanunda Ödəmə vaxtı keçmiş və ümidsiz borclarının müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət hesabına silinməsi nəzərdə tutulur. Statistik hesabatlardan göründüyü kimi bu mümkünsüzdür. Çünki 2014-ci ilin sonuna rəsmi məlumatlara görə qarşılıqlı hesablaşmalarda yaranan ödəmə vaxtı keçmiş borclar təsərrüfat subyektlərinin balans mənfəətinin 10-12 faizini təşkil edir. Müəssisələrə sərəncamında qalan xalis mənfəətdən daha da çoxdur (xalis mənfəət haqqında nə müəssisələrin hesabatlarında və nə də statistik hesabatlarda məlumat verilmədiyindən konkret rəqəm demək mümkün deyildir)

Bizim fikrimizcə AR Maliyyə Nazirliyi ödəmə vaxtı keçmiş və ümidsiz borcların silinməsi mənbəyini və mexanizmini təyin etməlidir.

5. Debitor və kreditor borcların azaldılmasında böyük təcrübəsi olan xarici ölkələrdə nağdsız hesablaşmalarda veksellərdən, hesablaşma kartları və çeklərdən və i.a geniş miqyasda istifadə edilir. AR. Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 2006-cı il tarixli , İ- 94 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş və indi də qüvvədə olan «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair təlimat» da da veksellərlə hesablaşmaları uçota almaq üçün subhesab nəzərdə tutulmamışdır. Lakin AR Milli Bankı İdarə Heyətinin 21 may 1997-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Nağdsız hesablaşmaların aparılması qaydaları haqqında təlimat» da ödəmə tapşırıqları , çeklər və akkreditivlərlə nağdsız hesablaşmaların aparılması mexanizmini kifayət qədər şərh olunduğu hala veksellərlə hesablaşmalar barədə yazılmamışdır. Bizim fikrimizcə AR Milli Bankı veksellərlə hesablaşmaların aparılması və bu hesablaşmaların uçot registrlərində qeydə alınmasına dair xüsusi təlimat hazırlanmalıdır.

6. Debitor və kreditor borclarının tənzimlənməsində müəssisənin baş mühasibi həlledici rol oynayır. Bizim fikrimizcə baş mühasibin pul gəlirləri və xərclərinə dair təqvim planı olmalıdır. Pul gəlirlərinin çox hissəsi malalanlardan daxil olmalar, xərclərin çox hissəsi və tədiyyə öhdəliklərini təşkil etdiyini nəzərə alsaq təqvim planının yerinə yetirilməsinə operativ mühasibat nəzarətinin debitor və kreditor borclarının azaldılmasında nə qədər böyük rol oynadığını hiss etmək çətin deyildir.
7. Uzun bir dövr (keçmiş) ərzində AR təsərrüfat subyektləri tədiyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün bank ssudalarından (kreditlərindən) geniş miqyasda istifadə etmişdir. Lakin son illərdə bank kreditlərindən istifadə yox dərəcəsindədir. Tədqiqat obyektini kimi seçdiyimiz «Azortunelmetrofikinti» səhmdar cəmiyyətində tədiyyə öhdəliklərinin, hətta mübahisəsiz qaydada onunhesablaşma hesabından silinəsi öhdəliklərin çoxolmasına baxmayaraq nə uzunmüddətli və nə də qısamüddətli bank kreditlərindən istifadə edilmir. Ölkənin digər təsərrüfat subyektlərində də tədiyyə öhdəliklərinin artmasına baxmayaraq bank kreditlərindən istifadə edilmir. Bunun başlıca səbəbikreditlərdən istifadəyə görə faiz dərəcələrinin yüksək olması , habelə vaxtında qaytarılmadıqda ağır iqtisadi sanksiyaların tətbiqidir. Buna görə də təsərrüfat subyektləri bank böyük xərclərlə başa gələn kreditlərindən istifadə edib

tədiyyə öhdəliklərini yerinə yetirməkdənsə iqtisadi sanksiyalar tətbiq edilməyən kreditor borcların qaytarılmamasına üstünlük verir. Bütün debitor və kreditor borclannın artması, ödəməvaxtı keçmiş, ümitsiz borcların yaranmasına və mütəmadi olaraq artmasına səbəb olur. Bizim fikrimizcə müvafiq orqanlar bank kreditlərindən istifadə olunmasında həm təsərrüfat subyektlərinin və həm də bankların maddi maraqlarını təmin edən normativ sənədlər hazırlamalıdır.

8. Ölkənin ərazisində fəaliyyət göstərən bütün təsərrüfat subyektlərində əmək, material və maliyyə resurslarına qənaətə, itgilərin və qeyri məhsuldar xərclərin azaldılmasına yaxud onların qarşısının alınmasına görə maddi stimullaşdırma tətbiq edilir. Debitor borcların artması müəssisənin dövriyyə vəsaitin dövriyyədən çıxması, qarşı tərəfdə mənfəətin formalaşmasında iştirakını göstərir. Debitor borcları almadıqda yüksək faiz dərəcələri ilə kredit və borclar almaq məcburiyyətində qahr, Ədədiyyə öhdəliklərini yerinə yetirmək mümkün olmur, peniya, cərimə və dəbbələmə məbləğləri ödəməli olur. Deməli, debitor və kreditor borclarının artması müəssisələrdə qeyri -məhsuldar xərclərin və itgilərin artması ilə nəticələnir.

Bizim fikrimizcə debitor və kreditor borclarının azaldılmasına, bu borclarla əlaqədar qeyri-məhsuldar xərclərin və itgilərin qarşısının alınmasına görə mühasiblərin, maliyyə menedjerlərin maddi stimullaşdırılması qaydasının tətbiqi borclar, həm də ödəmə vaxtı keçmiş borclar probleminin həllində böyük rol oynayacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı.

1. «Mühasibat uçotu haqqında» AR . Qanunu , Bakı 1995-ci il.
2. Azərbaycan Respublikasının vergi Məcəlləsi, Bakı, 2006-cı il.
3. Müəssisənin uçot siyasəti haqqında Əsasnamə , Bakı 1997-ci il.
4. “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 16 sentyabr 1994 il.
5. Адамс Р. Основы аудита: Пер.с англ./ Под ред. Я.В.Соколова. – М.: Аудит, ЮНИТИ. 1995. – 398 с.
6. Анализ экономики. Страна, рынок, фирма. Под ред. проф.В.Е.Рыбалкина. учебник. – М.: Междунар.Отношения. 1999-304 с.
7. Анализ хозяйственной деятельности в промышленности: Учебник В.И.Стражева. – 2-е изд., Стереотип. – Мн.: Выщ.шк., 1996-363 с.
8. Андреев В.Д. Практический аудит. Справочное пособие. – М.: Экономика. 1994-366 с.
9. Audit (izahlı lüğət): Bakı. Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası, 1996-502 s.
- 10.Баканов М.И., шеремет А.Д. Теория экономического анализа. – М.: «Финансы и статистика», 2002-416 с.
- 11.Гиляровская Л.Т., Стольная Н.В. Экономический анализ в аудировании дефтельности компании США//Бухгалтерский учет. 1992. №9
- 12.Данилевский Ю.А. Общий аудит в вопросах и ответах. М.: Бухгалтерский учет, 1995-176 с.
- 13.Ефимова О.В. Финансовый анализ. М.: «Бухгалтерский учет». 2002-528 с.
- 14.Зудилин А.П. Анализ финансового положения капиталистического предприятия и использованного им капитала. М.: УДН, 1982-128 с.
- 15.Зудилин А.П. Учись читать бухгалтерскую отчетность партнера и конкурента. – М.: Изд-во Российского УДН, 1993-162 с.
- 16.İsmayılov N.M. Bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin (firmanın)

maliyyə nəticələrinin təhlili. // “Maliyyə və uçot”, 2001, 12, s.15-21, 2002, 1 s. 10-14; 2002. 2 s., 22-28

17.Səbzəliyev S.M. Mühasibat (maliyyə) hesabatı. Dərs vəsaiti. 2003

18.Пашков Д.А. Бухгалтерский учет и анализ за рубежом. Минск, 2002

19.Нидлз Б. Андерсон Х., Колдуелл Д. – Принципы бухгалтерского учета. Перевод с английского языка. Москва, 1997

20.Палий В.Ф. Международные стандарты финансовой отчетности. Учебное пособие. Москва. 2010

21.Бурцов В.В. Государственный финансовый контроль. Москва. 2000

22.Мельник М.В. и др. Ревизия и контроль. Москва. 2004

23.Бухгалтерский учет и анализ в США. М.: «Истсервис» 1994, 298 с.

24.Белобородова В.А. Бухгалтерский учет с основами экономического анализа, М.: Финансы и статистика, 1998, 352 с.

25.В.Я.Кошинов «Современный бухгалтерский учет» М., Альфо-Пресс, 2008

R E F E R A T

Mövzunun aktuallığı. Bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyət göstərən bütün təsərrüfat subyektləri mülkiyyət formasından, tabeliyindən, istehsal istiqamətindən və digər əlamətlərdən asılı olmayaraq istehsal və maliyyə resurslarının formalaşması, istehsal, satış və tədarük proseslərinin icrası proseslərində çoxlu sayda təsisçilərlə, investorlarla, malalan, malsatan, iş və xidmətlər göstərən kənar müəssisə və təşkilatlarla, büdcə idarələri, büdcədən-kənar təşkilatlar, banklar, işçi heyəti, habelə ayrı-ayrı fiziki şəxslərlə hesablaşma münasibətlərində olur. Hesablaşma münasibətləri dövlət orqanları tərəfindən tənzimlənməyən indiki bazar münasibətlərində yaranan debitor və kreditor borclarının idarə edilməsi müəssisə aktivlərinin effektiv strukturunun təmin edilməsi, vəsaitin dövr sürətinin artırılması sahibkar fəaliyyətində maliyyə sabitliyinin yaradılması, sahibkar mülkiyyətinin qorunması, sahibkarlıq fəaliyyətində qeyri -məhsuldar xərclərin və itgilərin azaldılması, ödəmə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması, habelə sahibkarlıq fəaliyyətinin başlıca məqsədi olan reallaşmış mənfəətin çoxaldılması problemlərinin həllində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bazar iqtisadiyyatı yolunda uzun bir dövr ərzində inkişaf yolu keçmiş Qərbi ölkələrin , habelə bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə fəaliyyətdə olan milli müəssisələrin təcrübəsi göstərir ki, əmtəə-pul münasibətləri genişləndikcə, təsərrüfat subyektəri arasında, bu subyektlərlə büdcə və bank idarələri arasında, təsərrüfat subyektləri ilə maliyyə bazarları, xüsusilə də onun ən mühüm növü olan pul bazarları (milli və beynəlxalq kapital bazarları) arasında əlaqələrin, həm də qarşılıqlı əlaqələrin miqyasları genişləndikcə və mürəkkəbləşdikcə hesablaşma münasibətlərində yaranan debitor və kreditor borcların vaxtında və dəqiq uçota alınmasına, onların hərəkətinə uçot nəzarətinin daha da gücləndirilməsinə olan ehtiyac da artır. Debitor və kreditor borclarının hərəkətinə nəzarət idarəetmənin ümumi vəzifələrindən biridir.

Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, yeni mülkiyyət formalarının yaranması, ölkə miqyasında tələm

-tələsik həyata keçirilən islahatların yeni şəraitdə idarəetmənin tələblərinə tam cavab verməməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinə, habelə bütün təsərrüfat subyektlərində həyata keçirilən hesablaşmalara və qarşılıqlı hesablaşmalara dövlət orqanları tərəfindən nəzarətin qənaətbəxş olmaması özəlləşdirmənin ilk dövrlərində ölkədə sərbəst maliyyə resurslarının çatışmamazlığı, milli valyutanın dövriyyəyə buraxılması, yəni şəraitdə hesablaşma münasibətlərinin tənzimlənməsinə dair təlimat və qaydaların digər normativ sənədlərin olmaması ölkənin ərazisində fəaliyyət göstərən bütün dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrində hesablaşmaların, xüsusilə də qarşılıqlı hesablaşmaların gərginləşməsinə, hesablaşma münasibətlərində yaranan debitor və kreditor borclarının, həm də ödəmə vaxtı keçmiş, ümitsiz borclarının sürətlə artmasına səbəb oldu.

Debitor borclarının artması öz növbəsində qarşılıqlı hesablaşmalar və bank ssudaları üzrə borcların artmasına, bu borcların artması isə öz növbəsində ölkədə fəaliyyətdə olan müəssisə və təşkilatların bank ssudaları və qarşılıqlı hesablaşmaları üzrə vaxtı keçmiş borcların daha sürətlə çoxalmasına səbəb olmuşdur. AR DSK-nin verdiyi rəsmi məlumatlardan göründüyü kimi 2006-2013-cü illərdə ödəmə vaxtı keçmiş borclar: bank ssudaları üzrə 137,0 milyon manatdan 558,1 milyon manatadək, qarşılıqlı hesablaşmalar üzrə vaxtı keçmiş borclar isə daha çox 91,0 milyon manatadək, başqa sözlə desək 9,4 dəfə çox artmışdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mövcud qanunlara görə fəaliyyətdə olan hər bir müəssisə tədiyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, yəni borcların vaxtında qaytarılması üçün tam məsuliyyət daşıyır. Lakin buna baxmayaraq ölkənin ərazisində fəaliyyət göstərən bütün təsərrüfat subyektlərində yaranan debitor və kreditor borcları, xüsusilə də ödəmə vaxtı keçmiş borcların azaldılması təsərrüfat subyektlərinin gəlirlərindən, mənfəətindən və əmlakından vergi alan və bu yolla da dövlət büdcəsinin gəlirlərini artıran dövlətin marağını təmin edənlərdən biridir. Buna görə də AR-nın sabiq Prezidenti Ölkənin təsərrüfat subyektlərində mütəmadi olaraq artmaqda olan debitor və kreditor borclarının tənzimlənməsinə dair bir neçə fərman imzalamışdır. Müvafiq fərmanların tələblərinə istinad etməklə böyük məbləğlərdə ödəmə müddəti keçmiş qarşılıqlı borcların silinməsinə, bəzi

əməli güzəştlərin edilməsinə baxmayaraq təsərrüfat subyektlərində ödəmə vaxtı keçmiş qarşılıqlı hesablaşmalarda yaranan borclar hələ də artmaqda davam edir. İndi ödəmə vaxtı keçmiş borclar təsərrüfat subyektlərinin cəmi mənfəətindən xeyli çoxdur. Deməli, onların ödənilməsi ehtimalı da çözlənilmir.

AR Prezidentinin 24 sentyabr 1996-cı il tarixli «İqtisadiyyatda qarşılıqlı hesablaşmalarda yaranmış vəziyyətin aradan qaldırılması və maliyyə intizamının möhkəmləndirilməsi tədbirləri haqqında» fərmanda göstərilir ki, «Son illər ölkədə qarşılıqlı hesablaşmalarda yaranmış vəziyyət istehsah həcminin aşağı düşməsinə, müəssisə və təşkilatların əksəriyyətinin maliyyə vəziyyətinin ağırlaşmasına və dövlət büdcəsinə daxil olan vəsaitlərin azalmasına səbəb olmuşdur».

Son illərdə dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilən təsirli tədbirlərə, habelə təsərrüfat subyektlərinin əməli səylərinə baxmayaraq debitor borclarının (eyni zamanda kreditor borclarının) ÜDM-la müqayisədə üstün artım tempi davam etməkdədir. Yaxın gələcəkdə fəaliyyətdə olan müəssisə və təşkilatlarında təhsul (iş və xidmətlər) istehsalı və satışının miqyasları artıqca, hesablaşmalarda yaranan borcların artması gözlənilir, başqa sözlə desək borclar, «bataqlığın» daha da dərinləşməsi gözlənilir.

Debitor və kreditor borclannın artması , ödəmə vaxtı keçmiş borcların yaranması və daha sürətlə çoxalması bu borcların idarə edilməsində mövcud olan qüsurlar və çatışmazlıqları izah olunur. Mühasibat uçotu və iqtisadi təhlil idarəetmə elmləri sırasına daxildir və təsərrüfat subyektlərinin idarə edilməsində digər idarəetmə elmləri ilə müqayisədə daha böyük rol oynayır. «Debitor və kreditor borclarının uçotu və təhlili» mövzusunda magistrlik dissertasiyası işinin aktuallığı da buradan irəli gəlir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, magistrlik dissertasiya işinin mövzusu müasir şəraitdə idarəetmənin ən aktual problemlərdən birinə həsr olunmuşdur.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Azərbaycanda Milli Mühasibat uçotu Standartlarına uyğun debitor və kreditorla hesablaşmaların uçotu metodikası və onların uçot registrlərində və maliyyə hesabatlarında əks etdirilməsi, həmçinin bu məsələ ilə bağlı iqtisadi təhlil və audit yoxlamalarının aparılması problemlərinin

nəzəri və praktiki aspektləri bir çox xarici və ölkə iqtisadçı alimlər X.Anderson, K.Druci, B.Nidiz, A.D.Şeremet, A.B.Krutik, A.P.Zudilin, V.V.Kovalyov, Q.Ə.Abbasov, S.M.Səbzəliyev, İ.M.Abbasov, F.Ş.Hacıyev, Ə.İ.Daşdəmirov və s. başqaları tərəfindən tədqiq edilmişdir.

Debitor və kreditorlar borclarının uçotu və onların Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarının tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi və bu problemin kompleks şəkildə tədqiqi hazırkı dissertasiya işi mövzusunun seçilməsinə xüsusi diqqət və maraq oyatmışdır.

Tədqiqatın məqsədi. Tədqiqatın başlıca məqsədi müasir bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə ölkəmizdə fəaliyyətdə olan təsərrüfat subyektlərində debitor borclarının və tədiyyə öhdəliklərinin , habelə vaxtı keçmiş, ümitsiz borcların artmasının səbəblərini öyrənmək, hesablaşmaların uçotu və təhlili praktikasında qüvvədə olan təlimat, qayda, əsasnamə, əmr və digər normativ sənədlərə tənqidi münasibətini bildirərək, habelə hesablaşmaların uçotu və təhlilin müasir metodikalarının və digər normativ aktların beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsini təmin edən , həm də praktik əhəmiyyət kəsb edən ,elmi cəhətdən əsaslandırılmış tövsiyələr verməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Tədqiqat işi istehsal tsikli çox uzun olan , iş və xidmətləri mərhələlər üzrə , hazır məhsulu uzun bir dövrdən sonra sifarişçilərə təhvil verilən , obyekt təhvil verilən gündən sonra bir təqvim ili ərzində aşkar edilən qüsurlar və nöqsanları düzəltmək məcburiyyətində olan , smcta göstəricilərinə həmişə düzəlişlər edilən (sifarişçilərin razılığı ilə), inürekkeb hesablaşma formalarından istifadə olunan və nəhayət debitor və kreditor borclarının həcmi daim artan «Azərtunelmetrotikinti» səhmdar cəmiyyətinin timsalında yazılmışdır. İldə bir milyard manatdan çox mənfəətlə işləyən lakin buna baxmayaraq ödəniş qabiliyyəti zəif olan 9,9 milyon manat debitor borcu və bir o qədər də kreditor borcu olan, həm də vaxtı keçmiş debitor və kreditor borcların həcmi daim artan, istehsah və satışın miqyaslan ardıqca borc məbləğləri də çoxalan nəhəng podrat tikinti təşkilatın timsahda yazılan todqiqat işinin əsas obyektı debitor və kreditor borclarının hərəkətinə dair mühasibat uçotu və hesabatı informasiyalardır.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını ölkə iqtisadiyyatının inkişafına hesablaşma münasibətlərinin və onlarla borclarının tənzimlənməsinə dair Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və onlara dair qəbul edilmiş qanunverici aktlar və normativ sənədlər, Azərbaycan Respublikası nazirlər Kabinetinin, Maliyyə Nazirliyinin, İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin qərar, göstəriş, əsasnamə, təlimat və qaydaları, habelə bu problemi təsdiq edən Azərbaycanın və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin dəyərli elmi əsərləri təşkil edir.

Tədqiqat işində müqayisə, qiymətləndirmə, mütləq, nisbi və s. metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin və tədqiqat obyektı kimi seçdiyimiz müəssisələrin uçot və hesabat məlumatları, faktiki və normativ iqtisadi göstəriciləri təşkil edir.

Elmi yenilik. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə ölkənin təsərrüfat subyektlərində hesablaşmaların və hesablaşma münasibətlərində yaranan borclann uçotu və təhlilin metodiki , metodoloji və praktik məsələlərinə sistemli yanaşma , habelə hesablaşmaların idarə edilməsi sisteminin uçotun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına yönəldilmiş elmi və praktik əhəmiyyətli təklifləri verməkdir.

Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti. Hesablaşmaların vəziyyətinə, debitor və kreditor borclann formalaşmasına, onların hərəkətinə, ödəmə müddəti keçmiş borclara operativ uçot nəzarətini təmin edən, praktikada tətbiqi mümkün olan oməli təkliflər verməkdir. Debitor və kreditor borclann təhlilin nəticələrinə istinad etməklə bu borcların effektiv idarə edilməsini təmin edən idarəetmə qərarlarının hazırlanmasının metodiki məsələləri də praktik əhəmiyyət kəsb edir.

İşin aprobeasiyası və nəticələrinin tətbiqi. Tədqiqatdan irəli gələn nəticə və təkliflər istifadə olunmaq üçün tədqiqat obyektı kimi seçdiyimiz təsərrüfat seyektlərinə təqdim edilmişdir. Tədqiqatın nəticələri Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin professor-müəllim heyətinin apardıqları elmi-tədqiqat işlərinin yekununa həsr olunmuş elmi-nəzəri, elmi-praktik konfranslarında məruzə edilmişdir.

Dissertasiya işinin birinci fəslə "Hesablaşmaların uçotunun müasir vəziyyəti və bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmənin tələblərinə uyğun olaraq onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri"nin tədqiqinə həsr edilmişdir. Bunun üçün debitorlarla və kreditorlarla hesablaşmaların müasir vəziyyəti şərh edilmişdir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslində debitor və kreditorlarla hesablaşmaların mühasibat uçotunun təşkili metodikası şərh edilmişdir. Burada Azərbaycanın Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına uyğun debitor və kreditorlarla hesablaşmaların uçotunun təşkili metodikası tədqiq edilmiş və bu məsələ ilə bağlı mövcud olan iqtisadi baxışlara münasibət bildirərək onlar sistemləşdirilmişdir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslində " Debitor və kreditor borclarının təhlili" yazılmışdır. İşdə debitor və kreditor borclarının səviyyəsi, quruluşu və dinamikası əsaslı faktlarla təhlili edilmiş və maraqlı nəticələr əldə edilmişdir.

Dissertasiyanın nəticə bölməsində işin ümumi məzmununu özündə əks etdirən və sistemləşdirilmiş təklif və tövsiyələr yazılmışdır.

Dissertasiya işinin quruluşu və həcmi. Dissertasiya giriş ,üç fəsil,nəticə və təklif və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 74 səhifə həcmində yazılmışdır.